

अरुण देशपांडे : माणूस व चळवळ

अरुण देशपांडे एक हसरा माणूस. कायम हसतच असतो. रंगाने काळा, शरीराने सद्दु. मिश्या, केस अर्धवट पांढरे व्हायला लागलेले. जीनची पॅट, त्यावर हॅडलूमचा शर्ट. विद्यापीठाच्या कॅन्टीनमध्ये मित्राबरोबर भेटला. त्याच्या हसण्याने वाटले आपली खूप ओळख आहे आणि गप्पा सुरू झाल्या. वास्तविक त्या आधी खूप वर्षांपूर्वी तो एकदाच भेटला होता, असं नंतर आठवलं. मैत्रिणीच्या जुन्या वाड्याच्या अंगणात छत्री उलटी ठेवली होती. छत्रीच्या आतून चंदेरी कागद बसवला होता आणि दांड्याला एक डबा बांधून त्यात भात शिजतो, हे तिथल्या सगळ्यांना दाखवून देत होता. तेव्हा सोलर कुकर कुणाला माहीतही नव्हता. विज्ञानाचे प्रयोग करीत फिरणारा, धडपड्या, हसरा माणूस एवढीच त्याच्याविषयी मला माहिती होती. विद्यापीठातल्या गप्पांमध्ये त्याने सांगितले, “सोलापूरजवळ काही शेतीतले प्रयोग करतोय. ये एकदा पाहायला.” मी हो म्हटलं. पण शेतीतलं आपल्याला काय कळतंय ? जरी मी ओतूरसारख्या खेड्यात वाढलो असलो आणि तिथे शाळेत आम्हाला ‘शेती’ बेसिक होतं, तरी तो विषय फारसा न रुचणारा होता. लाकडी नांगर आणि लोखंडी नांगर यातला फरक सांगा, कंपोस्ट खत कसे कराल, असे प्रश्न त्यावर यायचे. डोंगरउतारावरच्या खाचरात पावसाळ्यात गुडघा गुडघा चिखलात जपानी पद्धतीने अंतराअंतरावर भाताची रोपं लावायला लावायचो. तेव्हा ते एकूण नकोच वाटायचं. म्हणून अरुणचं आमंत्रण फारसं मनावर घेतलं नाही.

ओळख रिन्यू झाल्याने तो अधूनमधून घरी येऊ लागला. घरातल्या सगळ्यांशी त्याची दोस्ती झाली. आमच्या किरकोळ जेवणापुढे त्याच्या मजबूत आहारावरून मुक्ती त्याला अरुणकाका ऐवजी ‘अरुण खाखा’ असे हाक मारू लागली. त्याच्याशी गप्पा मारणे आम्हाला सगळ्यांनाच आवडू लागलं.

त्याच्या विधानांमध्ये धक्का-तंत्र होतं. आम्हा शहरवासी लोकांच्या वीज, पाणी, पेट्रोल इ. ऊर्जेच्या नासधुशीवर त्याची प्रखर टीका असायची. “एक पंधरा दिवसभर फिरत ठेवला तर कोयनेतलं इतके टन गोडं पाणी गेलं समुद्रात. दिवा तासभर जळत ठेवला की गेलं अमुक इतक्या बादल्या पाणी वाया.”

आम्ही वैतागायचो व म्हणायचो, “असा हिशोब केला तर जगणंच अशक्य होईल.” तो म्हणायचा, “पण यात खोटं काय आहे ?”

सकाळी दूधवाला आला. दुधाच्या दोन पिशव्या आल्या. मी त्या कापून दूध तापायला ठेवत होतो. अरुण म्हणाला, “आता हेच बघ. हे कुठलं दूध असणार ? सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर कुठलंही असेल. शेकडो किलोमीटर दूरच्या खेड्यातल्या एखाद्या गाईचं. आधीच दूध म्हणजे प्राणीजन्य पदार्थ. म्हणजे कॅलरी इफिशियन्सी कमी.”

“म्हणजे ?”

“अरे, गाय एक लिटर दूध देते तेव्हा किती चारा लागतो. त्यासाठी पाणी लागतं, जमीन लागते, जनावराला पिण्यासाठी, धुण्यासाठी पाणी लागतं. नीट हिशोब केला तर एक लिटर दुधासाठी १० टन पाणी लागतं. तेवढ्या जमिनीवर, तेवढ्या पाण्यावर वनस्पती वाढवल्या तर जेवढ्या कॅलरीज मिळाल्या असत्या त्यापेक्षा दुधात कमीच असतात. कुठलाही प्राणीजन्य पदार्थ घे, मांस घे, मधे एक एजंट आला ना, कॅलरी इफिशियन्सी कित्येक पटीने कमी होणारच. पण तेवढ्यावर भागत नाही, खरा लॉस पुढंच आहे.”

“कुठं ?” मी जरा वैतागूनच विचारलं. कारण या पट्ट्याला मी चहा द्यावा म्हणून दूध तापायला ठेवत होतो.

“आमच्या गावापासून सोलापूरला दूध न्यायला पाच लिटरमागे एक किलो बर्फ लागतो. सोलापूरला ते दूध उकळून पाश्चरायझेशन करतात. म्हणजे त्यात एनर्जी गेली. परत ते झिरो डिग्रीपर्यंत गार करून ठेवतात. त्यालाही इलेक्ट्रीसीटी लागलीच. शहराकडच्या मागणीप्रमाणे तिथून टँकर सोडले जातात. कधी चार-चार दिवसही दूध त्या टेंपरेचरला ठेवावं लागतं. मग तिथून इन्शूलेटेड टँकरने ते पुण्या-मुंबईला आणणार. किती डिझेल लागलं ? ते शेवटी जमिनीतूनच काढणार ना, हजारो वर्षांचं संचित ? इथं आल्यावर ते प्लॅस्टिकच्या पिशव्यामधून भरणार. प्लॅस्टिक हा पण पेट्रोलियम प्रॉडक्ट. इथं घरोघर पिशव्या येतात. त्याही गारच असतात. चार-पाच डिग्री सेंटीग्रेडला असतील. तुम्ही त्या रूम टेंपरेचरला आपोआपच यायची वाट पाहताय कशाला, घाई ना ? कात्री घेऊन कापली पिशवी की चढलं दूध गॅसवर. गेलं शंभर डिग्रीवर. उतरवलं की चाललं फ्रीजमध्ये. परत झीरो डिग्रीला. परत वापरायची वेळ आली काढलं फ्रीजबाहेर.

नेलं शंभर डिग्रीला. तुमचं काय जातंय. पूर्वजांनी जमवून ठेवलेली इस्टेट आहे, उधळा.”

मी काय बोलणार ? तरी आमच्याकडे फ्रीज नाही, पण घराघरात हे चाललंय ते नाकारणार तरी कसं ? तरी म्हटलं, “पण आम्ही शहरात तिसऱ्या मजल्यावर राहतो. आम्ही करणार काय, गाय तर पाळू शकत नाही आम्ही इथं.”

तो वेडावून दाखवून म्हणाला, “उद्या तुम्ही शंभराव्या मजल्यावर राहायला जाल आणि म्हणाल, ‘आम्हाला इथं सगळं घरपोच आलं पाहिजे.’ राहायला कोणी सांगितलं तिथं ? राहू नका. जिथं गाय पाळू शकाल अशा ठिकाणी जा राहायला. हा दुधाचा उद्योग हॉलंड देशात पहिल्यांदा सुरू झाला. तिथं थंड हवामान आहे. तिथं रूमटेपेरचरला दुधाची ने-आण चालते. आपल्या देशात तोच पॅटर्न कसा चालेल ? दूध हवं तर स्वतः गाय, म्हैस पाळा. किंवा ट्रान्सपोर्ट एकच परवडेल. गाय-म्हैस स्वतःच्या पायांने जेवढं जाऊ शकेल तेवढा ट्रान्सपोर्ट. दारात जनावर न्यायचं. रूमटेपेरचरला तुम्हाला दूध मिळेल अगदी ताजं.”

मंडईतून ताजी भाजी आणून त्या त्या टोपलीत भरून ठेवत होतो. मला भाजीची पारख करून चांगली खरेदी करायचा नाद आहे. अरुणचे त्यावरही भाष्य आहेच. तो म्हणाला, “आपल्या देशात उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा हे तीन हंगाम. तिन्हीमध्ये तापमान वेगवेगळं. तिन्हीमध्ये पाण्याची उपलब्धता कमी-जास्त. आता या बदलांना अनुसरून आपली जीवनपद्धती हवी की नाही ? पण नाही. तुम्हाला उन्हाळ्यातही रसरशीत भाज्या पाहिजेत. आता या भाज्या या सीझनमध्ये पिकवायला किती पाणी लागलं असेल, इतर सीझनपेक्षा किमान पाच पट पाणी. म्हणजे आधी पाण्याची बोंब आणि अशा उन्हात जे मिळेल ते पाणी जमिनीवर पसरून त्याचं बाष्पीभवन करायचं कशाला ? उसाचंच उदाहरण घे. ऊस हे विषुववृत्तीय हवामानात वाढणारं गोड गवत. तिथं ते पावसाच्या पाण्यावर येतं. इथं आपण त्याला पाणी देऊन ते पीक घेतो. इथपर्यंत ठीक आहे. पण दुष्काळी, रखरखीत भागात कॅनॉल नेऊन तिथं हे पीक काढायचं काही कारण आहे का ?”

मला वाटू लागलं, हा सगळ्याच आधुनिक गोष्टींविरुद्ध आहे. मी म्हटले, “तू विज्ञान चळवळीतला आहेस. आता म्हणतो आहेस तेच लॉजिक पुढं न्यायचं म्हटलं तर मागच्या काळात जावं लागेल.”

“मी वैज्ञानिक आहे. म्हणूनच असं म्हणतोय. आज जी उधळपट्टी चाललीय, त्याची आपण मोजदाद करणार आहोत की नाही ? ही तुमची अमेरिकेकडून आलेली लूटमार करणारी ‘मॉडर्न’ संस्कृती आपण आंधळेपणाने

घेतोय. तुम्ही तिकडून जे आर्किटेक्चर आणून इथं सिमेंटच्या ठोकळ्यांची घरे बांधता, ती उन्हाळ्यात तापतात, हिवाळ्यात गार पडतात. तुम्हाला इथं दिवसा दिवे लावावे लागतात. सतत पंखा चालू ठेवावा लागतो. काय दिवाळखोरी आहे ! तुमचा वस्त्रोद्योग बघा. मॉडर्न, टेरिकॉट, टेरिलीन- कपडा कसा हवा, उन्हाळ्यात घाम शोषून घेणारा, हिवाळ्यात ऊब देणारा. याचं उलटंच. उन्हाळ्यात तो अंगाला चिपकून बसतोय आणि हिवाळ्यात गार पडतोय. त्यापेक्षा आमचे सुती कपडे बघा. विनोबा म्हणायचे, ‘कपडा बनाव और मख्खन खाव. कापसाचं झाड लावा, कापसाचा धागा बनवा. कापसाची सरकी जनावरांना घाला आणि दुधावरचं लोणी खा.’”

“अरे, पण खादीपेक्षा टेरिलीन, टेरिकॉट स्वस्त नाही का ? आज तो तर गरिबांचा कपडा आहे.”

“तो का स्वस्त आहे ? तुम्ही बीज वापरता, ती दहा ते तीस पैसे युनिटने. आज तिची पर्यावरणीय खरी किंमत काढली तर ती अडीचशे रुपये युनिट पडेल. तुम्ही सरळ पूर्ववाहिन्या नद्यांचे प्रवाह बदलून, तिकडल्या शेतकऱ्यांचे जीवन उद्ध्वस्त करून, चांगलं गोडं पाणी सह्याद्रीच्या कड्यावरून निर्लज्जपणे समुद्रात फेकता. का, तर आम्हाला बीज पाहिजे. बीज पाहिजे ना, तर मग द्या तिची खरी किंमत. आज खादी वस्त्रोद्योगाला अकार्यक्षम म्हणून हिणवता ना, मग तुम्ही अडीचशे रुपये युनिटने बीज घ्या आणि दाखवा चालवून कारखाने. माझा चॅलेंज आहे, कोण स्वस्त देतं बघू. अरे, आमच्या कपाशीच्या झाडाचे सर्व भाग या जमिनीला परत मिळून ती जमीन समृद्ध होतेय. उलट तुमच्या टेरिलीन, टेरिकॉटच्या फॅक्टऱ्या बघा, नद्या घाण करून टाकत आहेत.”

मी नुकताच, कर्नाटकातल्या हरिहर पॉलिफायबर्स या बिल्डाच्या फॅक्टरीमुळे तुंगभद्रा नदीची काय भयानक अवस्था झालीय, ती बघून आलो होतो. त्यामुळे मला बोलायला तोंडच नव्हते.

मी म्हटले, “पण मग तुझा एकूण शहरीकरणालाच विरोध दिसतोय. शहरीकरण ही या काळातली एक अपरिहार्य वस्तुस्थिती नाही का ?”

“ही महानगरं घेऊन कवटाळत बस. काय आहे या महानगरांत ? शुद्ध हवा आहे ? अरे, रस्त्यावर नुसतं पाच मिनिटं उभं राहिलं, तर एक सिगारेटचं पाकीट ओढल्याचं ‘श्रेय’ मिळतं. एक लिटर पेट्रोल जाळता म्हणजे हवेतला फुकटचा प्राणवायू वापरता. दिवसाला एक लिटर पेट्रोल वापरायचं असेल, तर हवा परत शुद्ध करण्यासाठी दहा हजार घनफुटांची हिरवळ, झाडं जिवंत ठेवावी लागतील. ही क्षमता कुठल्याच शहरात नाही. मग पेट्रोल जाळण्याचा तुम्हाला नैतिक अधिकारच नाही.”

बापरे, हा माणूस आता आपल्याला मोकळ्या मनाने स्कूटरवरून भटकूही देणार नाही की काय ?

तो म्हणाला, “शहरं म्हणजे बांडगुळं झाली आहेत बांडगुळं. मुंबईत कोट्यवधी लोक राहतात. ते त्याचं मलमूत्रही जमिनीला परत देत नाहीत. ते समुद्रात लोटतात. तेही प्रचंड ऊर्जा खर्च करून. इथल्या लोकांना, इथल्या इंडस्ट्रीजना पाणी लागतं त्यासाठी धरणातलं साठ-सत्तर टक्के पाणी इकडं वळवून आणलं जातं. तुमच्या पुण्याला माणशी जेवढं पाणी मिळतं तेवढं भारतातल्या कुठल्याही शहरात मिळत नाही, हे ठाऊक आहे का ?”

मला आमच्या सोसायटीतल्या टाक्यांचं ओव्हर फ्लो होऊन धो धो वाहणारे पाणी आठवलं.

तो पुढं म्हणाला, “ही धरणं शेतकऱ्यांच्या नावावर बांधली गेली, पण किती जमिनीला हे पाणी मिळतं ? जायकवाडी, उजनी या धरणांच्या पाण्याखाली जेवढी जमीन गेलीय तेवढ्या जमिनीलाही पाणी मिळत नाही. खरं तर जेवढी जमीन जाते त्याच्या किमान सातपट जमिनीला पाणी मिळालं, तर ते योग्य प्रमाण समजतात. ही लूटमार, फसवणूक तिकडं शेतकऱ्यांना एक तर समजत नाही किंवा ते विस्कळीत आहेत. पण एक दिवस ती त्यांना समजणार आहे. माझं भविष्य लिहून ठेव, इथून पुढच्या काळात दंगली होतील त्या पाण्यासाठी. आत्ताच सुरू झाल्या आहेत. कोपरगाव विरुद्ध नाशिक, कावेरी पाण्याचा तंटो. मुख्यमंत्री पद डळमळतं त्यासाठी.”

दर वेळी अरुण यायचा आणि त्याच्याशी बोलल्यावर गरगरायलाच व्हायचं. चांगल्या कलाकृतीत एक हीरो दाखवतात आणि दुसरा त्याला नको ते प्रश्न विचारणारा, टोचणारा, अडचणीत टाकणारा त्याचा कॉन्शन्स म्हणून दुसरं पात्र दाखवतात, तसा तो मला वाटू लागला. पण माझ्याकडं उत्तरं कुठं होती ? कटू असली तरी तो म्हणत होता ती वस्तुस्थिती होती. नुसता मीच नाही, पण आमचं घरच अवाकू झालं होतं. ‘याची मतं अतिरेकी आहेत’ असं म्हणून त्याला निकालात काढता आलंही असतं; पण तेही जमत नव्हतं.

मी काही-काही वेळा उल्हासानं त्याला काही सांगायला जायचो आणि तो त्याच्यावर बादलीनं थंडगार पाणी ओतायचा. मी म्हटलं, “सरकारनं आता नियम केलाय की ज्या संस्थांना ते ग्रांट देतात, त्यांनी लाकडाचं फर्निचर किंवा खिडक्या-चौकटी न बसवता लोखंडी वस्तू घ्याव्यात. म्हणजे केवढी वृक्षतोड आता वाचेल ! सरकारला उशिरा का होईना, जाग आली.”

तो हसून म्हणाला, “हे म्हणजे असं म्हणण्यासारखं आहे, भाकरी मिळत नाही म्हणताय, मग मिठाई खा.”

“म्हणजे ?”

“अरे, हे धातू उकरायला, शुद्ध करायला, त्याचे पत्रे, गर्डर्स बनवायला आणि तुमच्या घरापर्यंत आणायला केवढीतरी ऊर्जा लागते.

“मग काय वृक्षतोड होऊ द्यायची ?”

“त्याच्यासाठी झाडं लावू शकतो आपण. धातूचे साठे संपले की संपले.”

सध्या ‘पाणी अडवा-आणि जिरवा’ मोहीम जोरात आहे. त्यावरून मी म्हटलं, “आता निदान पावसाचं वाहून जाणारं पाणी जिरून विहिरीचं पाणी वाढेल.”

त्यावरही तो नेहमीप्रमाणेच हसला व म्हणाला, “‘पाणी अडवा, जिरवा आणि आमच्याकडे पाठवा,’ हा सगळा शहरी लुटारूंचा कावा आहे.”

मी थक्क झालो. “असं प्रत्येक गोष्टीत तुला वाईट कसं दिसतं ? पाणी जिरवल्याचा फायदा तिथल्या शेतकऱ्यालाच होणार की नाही ?”

तो म्हणाला, “हे बघ, निसर्गातली सगळ्यात मोलाची गोष्ट कुठली असेल, तर ती म्हणजे गोडं पाणी. हे गोडं पाणी मिळण्याचा हक्काचा सोर्स कुठला, तर ती धरणं. शेतकऱ्यांच्या नावाखाली ती बांधायची. आता ही धरणं पंचवीस वर्षांत गाळाने भरणार आहेत, हे का यांना माहीत नाही ? सगळं समजून-उमजून चाललंय, तर हक्कानं साठणारं धरणातलं पाणी वळवून आपल्याकडं घ्यायचं. तुम्ही म्हणाल, ‘आम्ही काय करायचं ? तुम्ही ना, अडवा आणि जिरवा. बरं, तिथं जे पिकवाल ते आमच्याकडेच पाठवा.’ म्हणजे त्या अप्रत्यक्ष मागनेही पाणी परत यांच्याकडेच आलं. अडवा, जिरवा म्हणवणारे योजना राबवणारांना प्रोत्साहन देतात. राष्ट्रभूषण वगैरे पदव्या देतात. हेही भोळे. यांना हा कावा कळत नाही.”

मी एकदा त्राग्यानं म्हटलं, “पण आता हे शहरीकरण, उद्योगीकरण इतकं पुढं गेलंय की करायचं तरी काय ?”

तो पाठीवर हात थोपटत म्हणाला, “त्यांना जाऊ दे ना खड्ड्यात. यांची गाडी कुठं निघालीय ते दिसतंय ना आपल्याला. निदान आपण तरी बाहेर उड्या टाकू की. खरं तर आधीच उड्या टाकायला हव्या होत्या; पण अजून वेळ गेलेली नाही. पण उशीर केला तर मग तेही करता येणार नाही.”

“तुझं काय म्हणणं, शहरं सोडा; खेड्यात चला ?”

“खेड्यातही नाही. खेडीही शहरी संस्कृतीनं नासवलेलीच आहेत. तिथं सगळे पर्यावरणाची प्रचंड लूटमार करून शहरात माल पाठवून पैसे मिळवायच्या नादी लागले आहेत. यांना जसं वाटतंय की आपल्यानंतर जमीन कुणाला कसायचीच नाही. शहरी संस्कृतीतल्या सगळ्या विकृती खेड्यात आणल्या आहेत. आपल्याला तेही नकोय. म्हणून माझा पर्याय हा रुबनायझेशन.”

असे नवे बुचकळ्यात पाडणारे शब्द त्याच्या तोंडी असतात. रुबनायझेशन म्हणजे सरल आणि अर्बन या दोघांतलं चांगलं घेऊन केलेली स्वतंत्र वसाहत. तसाच त्याच्या तोंडचा टॉफलरने कॉइन केलेला आणखी एक शब्द म्हणजे 'प्रोझ्युमर' म्हणजे प्रॉडक्शन करणारा आणि कंझ्युमर म्हणजे वापर करणारा हा एकच.

तो म्हणाला, "तू कधी येतोस अंकोलीला ? म्हणजे मी काय म्हणतो ते दाखवू शकेन."

मला 'नाही' म्हणणं शक्यच नव्हतं.

सोलापूर सोडल्यावर थोडा वेळ बागायती उसाची शेती दिसते. नंतर लागतो तो वैराण, उजाड भाग. पावसाळा नुकताच संपत होता; म्हणून तो क्वचित खुरट्या गवताने हिरवट दिसत होता एवढंच. एस. टी. वळण घेऊन एका टेकाडावर आली आणि त्या माळरानावर पांढऱ्या रंगाचा, शंकराच्या पिंडीच्या आकाराचा एक डोम दिसला. डोम ही अरुणची खूणच. तो इतके डोम बांधत सुटला, की लोक त्याला 'डोमकावळा'च म्हणू लागले. जवळच नुसत्या लोखंडी दांड्यांनी बनवलेला संपूर्ण गोल उभा केलेला दिसला. नंतर उंच-सखल माळरान होतं आणि थोडं खोलात बरीच झाडी दिसली. या सगळ्यावरून ओळखलं, की हे अरुणचं शेत.

त्याचा तऱ्हेवाईकपणा त्याच्या फाटकापासूनच सुरू होतो. त्याचं फाटक म्हणजे दोन मोठ्या पाट्याच आहेत. त्यावर लिहिलंय 'भ्रष्टाचारी, लाचखाऊ, राजकारणी आणि जातीयवादी यांना प्रवेश बंद.' आता याला कोण असं सांगून येणार आहे, की आम्ही भ्रष्टाचारी किंवा जातीयवादी आहोत म्हणून ? या गेटविषयी नंतर अरुणनं सांगितलं, "याबाबत आमचा न्युटन झाला. मला इथं गेटवर ही मोठी पाटी लावायची होती म्हणून दोन्ही बाजूंना छोटे लोखंडी सांगाड्याचे टॉवर केले. एक टूक जाऊ शकेल एवढी त्याची उंची पाहिजे म्हणून भरलेल्या टूकची उंची आम्ही मोजून तेवढे टॉवर करून त्यावर ही पाटी आडवी बसवली. नंतर एका वादळात ती पाटी पडली. नंतर लक्षात आलं, की सगळं कशाला केलं ? त्यापेक्षा या पाटीचंच गेट केलं असतं, तरी चाललं असतं की !" असं म्हणून तो हसत सुटला.

स्वतःच्या फजितीचे प्रसंग खरं तर अरुणच्या तोंडूनच ऐकावेत. "आम्ही इंजिनीअर लोक फार शहाणे समजतो ना स्वतःला ! पुण्याच्या इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनिअर्समध्ये पेट्रोलची इंजिन काढून ती डिझेलमध्ये कशी कन्व्हर्ट करता

येतील, यावर सेमिनार होता. बरेच जण आपण केलेले प्रयोग घेऊन आलेले होते. कुणी अशी इंजिने बसवलेल्या मोटरसायकल, तर कुणी मोटारी आणल्या होत्या. दिवसभर काथ्याकूट चालला होता. एक बर्मा-शेलमधून रिटायर झालेला माणूस शांतपणे ऐकत बसला होता. सेमिनार संपता संपता तो म्हणाला, 'मी एक मिनिट बोलू का ? मी इंजिनीअर नाही, अकॉंटमधला माणूस आहे; पण सकाळपासून जे चाललंय, ते मला समजत नाही. तुम्ही पेट्रोलची वाहनं डिझेलमध्ये कन्व्हर्ट करण्याचा का खटाटोप करताय ?' सगळे वैतागलेच. एक जण म्हणाला, 'अहो खर्च वाचावा म्हणून. डिझेल स्वस्त नाही का ?' तो म्हणाला, 'पण ते का स्वस्त आहे ? आणि पेट्रोल का महाग आहे ? कारण पेट्रोलवर सरकारने टॅक्स बसवलाय म्हणून. कारण बहुसंख्य ग्राहक पेट्रोल वापरतात. आता तुम्ही अशी यंत्रं बनवलीत आणि बहुसंख्य लोक डिझेल वापरायला लागले, तर सरकार डिझेलवर टॅक्स बसवेल.' अरे, आमच्यावर बॉम्बशेलच पडला ना : सगळे खाऊ का गिळू करून त्याच्याकडं पाहू लागले. आमचा दिवसभराचा सेमिनार त्याच्या एका वाक्यात निरर्थक ठरवून टाकला."

मी म्हटलं, "पण डिझेलचं शुद्ध स्वरूप म्हणजे पेट्रोल आहे ना ? त्या शुद्धीकरणामुळं किंमत वाढते, असा माझा समज आहे."

"छे, छे ! तेलाच्या विहिरीतून पहिला वर येतो तो गॅसच. म्हणून तर त्याला गॅसोलिन म्हणतात. तेच पेट्रोलियम. मग बाकीचे सगळे नंतर."

अरुणच्या त्या गेटवर आणखीही काही लिहिलेलं आहे, 'प्रयोग परिवार', 'भगीरथ लोकविज्ञान केंद्र' असं काहीतरी. आत रस्ता जातो. त्याच्या एका बाजूला शेजाऱ्याचं शेत आहे. काळी जमीन नांगरून, वाफे करून त्यात उसाची छोटी रोपं लावलेली दिसत होती. सध्याच्या या रूढ पद्धतीची अरुण फार मजेदार थट्टा करतो. तो म्हणतो, "जमीन लेव्हलमध्ये आली, की आपल्या शेतकऱ्याला फार समाधान वाटतं. खरं तर जमिनीचा वरचा सहा इंचाचा थर हा फार महत्त्वाचा. हा हजारो वर्षांपासून साठलेला, जिवंत थर, यातली माती म्हणजे नुसती दगडाची भुकटी नसते, तर त्यात जीवजंतू, बॅक्टेरिया सगळं काही असतं. तिला न हलवता, चढउतार असेल, तर त्याचे कांट्रॉर्स काढून तशी शेती केली पाहिजे; पण आपले शेतकरी महागडा बुलडोझर भाड्यान आणून जमिनीची लेव्हल करत बसतात. उंच जागेवरचा बहुमोल मातीचा थर खरवडून काढतात. ती माती बांधाला लावतात किंवा सखल भागात आणून टाकतात. म्हणजे इकडं मुरूम उघडा पडला, की संपलं जमिनीचं आयुष्य. रेंताडच होते ती. आणि जिकडं गरज नाही, तिकडं दुप्पट थर. नंतर पाणी भरपूर दिलं की मस्त वाटतं. उसाचे वाफे केवढे उंच करतात. फूट फूट उंचीचे. त्याला 'कट' असा शब्द

आहे. हे कट म्हणजे झाडांविरुद्ध केलेला कटच आहे. त्यात पाणी सोडून रोपे अक्षरशः बुडवून मारतात. शेतीचं रूपांतर पाण्याच्या हौदातच करून टाकतात. पाणी घायची जशी ठिबक पद्धत असते, तशी ही 'डुबूक' पद्धत. म्हणजे बांधावरून ठेकूळ भिरकावून दिलं, की 'डुबूक' आवाज येतो," असं म्हणून तो हसत सुटला.

अरुणची ही पन्नास-साठ एकर शेती आहे. वडिलोपार्जित. बरीच वर्षं खंडानं किंवा वाढ्यानं दिली होती. अरुण तीन-चार वर्षांपूर्वी जेव्हा इथं परत आला, तेव्हा गावाची काय प्रतिक्रिया होती, याविषयी मला कुतूहल वाटत होतं. अरुण त्या बाबतीत म्हणाला होता, "गावकऱ्यांना वाटत होतं, आता हा बामन काय परत येत नाही. मी क्वचित इथं आलो, की पुढारी मंडळी भेटायला यायची. म्हणायची, कधी येताय शेती करायला ? तुमच्यासारखे शिकलेले लोक गावात आले तर गाव सुधारेल; पण मनातनं खात्री होती. हा कशाला येतोय इथं मरायला. त्यांनी आमच्या जमिनीची आपसांत वाटणीही करून टाकली होती, कोणी कुठली घ्यायची ती. पण मी खरंच आलो. त्यामुळं पंचाईतच. मी एकदा रात्री परत येत होतो, तर आमची स्कूटर ठेकाळतच गेली. बघतो, तर शेजाऱ्यानं आमचा रस्ताच नांगरून टाकलेला. रात्री तिथंच स्कूटर ठेवली. सकाळी मी आणि बायको तिथून स्कूटर आणायला गेलो. बरेच लोक मजा बघायला जमले होतेच. शेजाऱ्याचा तरुण मुलगा फिदीफिदी हसतच होता. माझं डोकं जे सणकलं, मी त्याच्यासमोर गेलो आणि अशी सणकनू मुस्काटात ठेवून दिली, की माझ्याच हाताला झिणझिण्या आल्या. त्या थपडेचा आवाज सगळ्या तालुकाभर घुमला. बामण परत आलाय आणि वेळ, पडली तर अंगावर हात टाकायला कमी करत नाही."

मी हादरलोच. म्हटलं, "पण मग त्यांची भावकी नाही का आली धावून ?"

"आले नंतर घरी. त्यांना कळलं, की आपल्यासारखं यालाही इंग्रजी बोलता येतं."

"इंग्रजी ?" म्हणजे याचा अर्थ शिव्या असावा.

तो हसून म्हणाला, "हो रे, तेच. मग मी त्यांना त्यांच्या इंग्रजीतच सांगितलं, की 'तुम्ही इथं माराल मला. माराच. तुम्हालाही सोलापुरात यायचं आहे. तिथं गाढून गाढून मारीन.' अरे, आमचाही लोकविज्ञानाचा मोठा गट तिथं आहे. त्यातलाच एक बांदल नावाचा त्यांचा जातवाला इथं नंतर येऊन गेला. त्यानंही आपल्या भाषेत त्यांना समजावून सांगितलं."

"म्हणजे इंग्रजीत ना ?"

"हो, हो. अगदी अस्सल इंग्रजीत. तेव्हापासून मग कसला कुणाचा त्रास नाही."

आता रस्ता चालू लागलो. समोर उभट पद्धतीचं भैरोबाचं मोठुं देऊळ, त्याभोवतीचा तट दिसला. तिकडं अंकोली गाव आहे. तिला भैरोबाची अंकोली म्हणतात. अरुणचा गावाशी जुजबी संबंध येतो. 'त्याचं स्वच्छ मत आहे की आपण गाव सुधारायला अजिबात आलेलो नाही. आपला प्रकल्प गावापासून थोड्या अंतरावरच हवा. रस्त्याभोवती मोठमोठी झाडे सुरू झाली. ती इतकी दाट होत चालली, की जसा हिरवा बोगदाच. माळरानातून एकदम इथं आल्यावर अरुणच्या कामाची झलक कळली. जाताना डावीकडं अरुणच्या शेताच्या बाजूला तर झाडी जंगलासारखी दाट होत चालली होती. अधूनमधून छोटे-मोठे एक दोन डोमही दिसले. कोपऱ्यावर रस्ता आत वळत होता. तिथं जुनं मोठं झाडं होतं. त्यावर दोरीचा, खाली फळी लावलेला झोकाही लटकत होता. आत वळताच भुंकणाऱ्या दोन कुत्र्यांनी स्वागत केलं. कुत्र्यांचे आवाज ऐकून अरुण आणि त्याची बायको-सुमंगल बाहेर आले.

सुमंगल ही कुरळ्या केसांची, मागे केस बांधलेली. चेहऱ्यावरूनच ती शांत, सौम्य स्वभावाची आहे, हे ओळखू यावं, अशी आहे. ती शिक्षिका आहे. रोज सोलापूरला जाऊन-येऊन असते. एस. एम. जोशींनी मागं अरुणला विचारलं होतं, "तुझा चरितार्थ कसा चालतो ?" त्यावर तो म्हणाला, "सुमंगल शिक्षिका आहे." त्यावर एसेम पटकन म्हणाले, "मला सगळं समजलंय. पुढं काही सांगायची जरूरीच नाही." तिला अँलर्जिक स्वरूपाचा काही प्रॉब्लेम होता. त्यावरून एका स्थळानं तिला नाकारलं होतं. त्यानंतर तिने ठरवलं होतं, की असं असेल तर मग लग्नच करायचं नाही. आई-वडील मोरगावला असल्यानं ती पुण्यात होस्टेलला राहत होती. तिथली मैत्रीण पुण्यातल्या 'मागोवा' ग्रुपमध्ये अभ्यास मंडळांना जायची. तिच्याबरोबर हीसुद्धा जाऊ लागली. अरुण तिथं यायचा. मैत्रीणीनं सुचवलं. मग यांच्या भेटी सुरू झाल्या. त्यातनं हे लग्न झालं.

आत गेल्या गेल्या जवळ जवळ तीन झोपड्या आहेत. त्या गवताच्या, कुडाच्या भिंतीच्या आहेत. त्यांची छप्परं खालच्या भिंतीच्या मानाने फारच निमुळती, उंच. मी याचं कारण विचारलं. तो म्हणाला, "इतका अँगल दिला की पाणी आपोआप वाहून जातं. केरळच्या एका माणसाचं म्हणणं आहे, की इतका अँगल दिला तर मातीवरूनही पाणी वाहून जातं. म्हणून मातीचीही छप्परं करता येतील. पण माती बनवताना मी सांगत असतानाही आमच्या मिस्त्रीनं स्वतःचं डोकं चालवून ते मिश्रण बिघडवलं. पहिल्या पावसात मातीचे लफ्फेच्या

लफ्फे खाली. पावसात कुठं तरी आश्रय घ्यायची पाळी आली. मग आम्ही काय काय युक्त्या करून ते सुधारलं आहे.”

“तेव्हा डोम बांधत नव्हता वाटतं ?”

“ते नंतर डोक्यात आलं.”

पलीकडे गेल्यावर त्यांचं सामुदायिक स्वयंपाकघर आहे. ते मात्र डोममध्ये आहे. मोठ्याच्या मोठ्या आकाराचा गोलाकार हॉल. मधे टेबलांची, बाकांची रांग आहे. त्यावर पंधरा-वीस माणसं सहज जेवायला बसू शकतात. त्यालाच काटकोनात ओटा आहे. पलीकडे परिघालगतही ओटा आहे. तिथं स्वयंपाक चालला होता. चुणचुणीत चेहऱ्याच्या तरुण सुनंदाबाई, नऊवारीतल्या प्रौढ धुपदा (किंवा द्रुपदा) बाई काम करीत होत्या. सुनंदाबाईची दोन छोटी पोरं तिथंच खेळत होती. न्याहारीला गरम गरम भाजलेली मक्याची कणसं आली. ती शेंगडीत सालांसकट भाजल्यामुळे भाजलीही गेली होती आणि उकडलीही गेली होती. अगदी छान लागत होती. शिवाय आवडती साबुदाण्याची खिचडी होतीच. कवडीचे दही पुढे आले. ते संपते तोवर नुकत्याच भाजलेल्या गरम शेंगा समोर आणून ठेवल्या. नंतर सुमंगलने चहा दिला. उरलेला थर्मासमध्ये भरून परत घेण्यासाठी मध्ये आणून ठेवला. एकंदरीत काय, ऐष.

मेसबाहेरच्या पांयऱ्या हा एक अधूनमधून टेकायला चांगला कट्टा होता. समोर थोडी मोकळी जागा होती. पलीकडे कंपोस्ट खताचा खड्डा होता. समोर ओबडधोबड दिसणारे स्वच्छतागृह होते. प्रत्येक वास्तू वैशिष्ट्यपूर्ण. कारण जगाचा विचारच करायचा नाही, आपलंच डोकं चालवायचं, या तत्त्वावर केलेली ही अरुणची निर्मिती होती. तिथं अडगळ म्हणून पडलेल्या प्रत्येक वस्तूवर बौद्धिक धडपड, परिश्रम, प्रतिभा होती. एकीकडे एक बारदानाने केलेला हौद आणि त्यात शेण वगैरे पातळ कचरा होता. हे म्हणजे गांडुळांचे ‘कल्चर’. इथलं कल्चर नेऊन जमिनीच्या प्लॉटमध्ये सोडायचे, की गांडुळं शेताची नांगरट करून टाकतात. तेही जगतात, आपलंही काम करून देतात. हे पुण्याच्या भवाळकरांनी विकसित केलेलं तंत्र. समोर एक गंजलेलं अडीच फूट उंचीचं, उभट, छोटं पिंप होतं. त्याला खालून तिचं वेल्ड केलेली. द्रुपदाबाई त्यात तिथं ठेवलेल्या काट्याकुटक्या, चिपाडाचे तुकडे दाबून भरत होत्या. कुतूहलाने अरुणला मी त्या काय करताहेत विचारलं. तो म्हणाला, “तुला माहीत नाही ही शेंगडी ? अरे, धुक्याच्या काका चव्हाणांनी तयार केलेली ही शेंगडी आहे. महाराष्ट्रात त्यांनी काही लाख शेंगड्या खपवल्यात. त्याची अनेक मॉडेल्स आहेत. मातीचं मॉडेल तर सर्वात स्वस्त. आता खेड्यात गरिबाला जळणासाठी काय मिळतं तर काट्याकुटक्या, म्हणजे स्मॉल डायमीटर

टिंबर. कारण मोठी लाकडं शहराकडंच जाणार. या तुरांच्या वाहून नेण्याचा खर्च किमतीच्या मानाने परवडत नाही म्हणून इथे राहणार. खेड्यात असं म्हटलं जातं, की माणसाची आर्थिक परिस्थिती पाहायची असेल तर त्याच्या चुलीतलं लाकूड पाहावं. ते जितक्या मोठ्या व्यासाचं, तितका तो चांगल्या परिस्थितीतला. तर आता तुरांच्या भपकन जळतात, धूर होतो. हे दोष काढून शेंगडी केलीय. अशा मटेरियलचा चुरा करून ठेवायचा. त्यात पालापाचोळा सगळं टाकायचं. थोडा ओलसरपणा राहिला पाहिजे. म्हणजे ते दाबून बसवता येतं आणि मध्ये पोकळी ठेवता येते. पूर्वी अशा शेंगड्या होत्या. त्यात भुसा भरायचे. आता काकांचा ‘ब्रेक थ्रू’ असा, की त्यात काहीही भरा, शेंगडी तशीच पेटते.”

त्याने त्या पिंपात एक तीन-चार इंच व्यासाचा पाइप घातला आणि द्रुपदाबाईनी बाजूने तो चुरा, कुटक्या, पाचोळा दाबून बसवायला सुरुवात केली. वरून लाकडाचं दाब देऊन अगदी पक्की केली. मग तो पाइप काढून घेतला. नंतर पिंपाच्या खाली एका बाजूला एक भोक आणि त्यात नळकांडे वेल्ड केलेले होते. तिथून जळते छोटे लाकूड आत सारले. (त्यास जामीन म्हणतात.) आधी धूर होत तो वर आला आणि नंतर शेंगडी चांगली पेटली. अरुण म्हणाला, “आता ही अशी तीनचार तास चांगली पेटलेली राहील. अशा तीनचार शेंगड्या भरलेल्या असल्या, तर पंचवीस-तीस माणसांच्या शिबिराचाही स्वयंपाक होतो.”

मी म्हटलं, “असं दाबून बसवण्याचा वेळही वाचवता येईल. मधे भोक असलेली जात्याची तळी असते, तसे या कचऱ्याचे केक्सही करून ठेवता येतील.”

अरुण मोठ्याने हसला, “आता तूही डोकं चालवायला लागलास, म्हणजे आमच्यासारखा झालास. तो विचार मीही करतोय.”

पलीकडं पाहिलं तर अशाच एका शेंगडीला दोन पत्र्यांची कडी जोडली होती आणि त्यात चक्र एक सलाईनची बाटली उलटी टांगली होती. त्यातून एक तांब्याची नळी खाली शेंगडीत घुसवलेली होती. अरुण म्हणाला, “ते माझं मॉडिफिकेशन आहे. मी काकांची शेंगडी जरा खाली पाय जोडून उचलून घेतली आहे. खाली भोक पाडली आहेत. म्हणजे हवा जास्त खेळती राहते आणि या बाटलीत रॉकेल भरतो. ते सुरुवातीला थेंबाथेंबानं खाली शेंगडीत येतं. पेटण्यापुरतं ते लागतं. काकांच्या चुलीत पेटता ‘जामीन’ घालावा लागतो. आणि ते लाकूड थोड्या थोड्या वेळानं पुढं सारत राहावं लागतं. ते यात करावं लागत नाही.”

अरुणचे गुरू असलेले धोंडे सर पुण्यात राहतात. वयाने साठीचे, रुंद चेहऱ्याचे, जाड काडीचा चष्मा लावणारे, गोष्टीवेलहाळ. स्वतः संशोधक असून स्वतःच्या संशोधनाबद्दल फारसं न बोलता इतरांच्या 'ब्रेक थ्रू' विषयी अतिशय रंगून बोलतात. त्यांचा मुलगा जयंत व सगळे कुटुंबीय म्हणजे प्रेमळपणाचा अतिरेकच आहेत. ते म्हणाले होते, "अरुणरावांचं बघा (अरुण त्यांचा विद्यार्थी असून, त्याचा उल्लेख ते असा करतात.) हजारपटींनी कमी खर्च करून हजारपट अधिक मोलाचं संशोधन करतात. आणि आमची विद्यापीठं बघा... यांच्यापेक्षा हजारपट खर्च जास्त करून अरुणराव करतात, त्याच्या हजारांशी संशोधन नाही. अरुणरावांचं खरं कॉन्ट्रिब्यूशन म्हणजे 'बैझेल पॉवर टिलर'. आतापर्यंत यंत्रात सुधारणा झाल्या होत्या, पण बायोलॉजिकल फोर्स आणि मशीन असं एकत्र त्यांनीच प्रथम आणलं. मी आमच्या क्षेत्रातल्या लोकांना ओरडून सांगतोय, की अरे, हा या शतकातला 'ब्रेक थ्रू' आहे, पण कुणी लक्ष देत नाही. तुम्ही जाणारच आहात ना अंकोलीला, तुम्ही प्रत्यक्ष बघा."

तेव्हापासून मला बैझेल पॉवर टिलर बघायची उत्सुकता होती. अरुणला मी तसं म्हणताच त्यानं मला झाडीतून थोड्या उघड्या शेतात नेलं. तिथं लोखंडाची गंजलेली ओबडधोबड फ्रेम पडलेली होती. त्यावर हिरवं पाच हॉर्सपॉवरचं छोटं, नवं ऑईल इंजिन बसवलेलं होतं. माझी ते पाहून निराशाच झाली.

त्या तीनचाकी गाडीसारख्या दिसणाऱ्या लोखंडी सांगाड्यावर पाय ठेवून अरुण म्हणाला, "आता शेती नांगरटीच्या कल्पना बदललेल्या आहेत. शेती खोल नांगरायची जरूर नाही. ती फिरणाऱ्या शॅफ्टला अशी जाड विळ्यासारखी वीतभर लांबीची पाती बसवली, तर जमिनीच्या मशागतीची बहुतेक कामं करता येतात. आताही मागची फिरणारी शॅफ्ट म्हणजे रोटेंडेटर. याला गती घेतलीय ती या वरच्या डिझेल इंजिनवरून. विजेचे पंप आता आल्यानं अशी लाखो इंजिनं महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांकडे पडून आहेत. ती वापरता येतात."

"हे बैझेल नाव म्हणजे काय ? आणि तुझी नेमकी कॉन्ट्रिब्यूशन काय ?"

"बैझेल म्हणजे बैल आणि डिझेल इंजिन यांचं कॉम्बिनेशन."

हे खास अरुणचं (किंवा अरुणरावांचं) डोकं !

तो सांगू लागला, "अशी अवजारं ओढायची जी 'खेच' साधनं आहेत, ती बहुतेक जपानकडून, परदेशातून आली. तो मोठा ट्रॅक्टर, त्याला मागे असलेले रोटेंडेटर. शेतकऱ्याला पुढं बसून ते चाक हातात धरायला मिळालं तर आपण आधुनिक झाल्यासारखं वाटतं. आता शेतात काम करणारी खेच साधनं तीन प्रकारची. वॉकिंग टाइप, क्रॉलिंग टाइप आणि रोलिंग टाइप. आता ट्रॅक्टर म्हणजे रोलिंग टाइप, शेतात चालायला सर्वात अकार्यक्षम. कारण शेतात

ती चाकं फिरतात. आपण वाळूत गाडी फसलेली पाहतो, तसंच. आता चाकावर रणगाड्यासारखा पट्टा चढवला, की ते क्रॉलिंग टाइप म्हणजे रांगणारं यंत्र. ते या ट्रॅक्टरपेक्षा जास्त कार्यक्षम. आणि सगळ्यात कार्यक्षम म्हणजे वॉकिंग टाइप. आता चालणारा रोबो करायच्या ऐवजी आपला बैल आहेच की. मग तो कां नाही वापरायचा ? अशा यांत्रिक अवजारांना डिझेल जास्त लागतं ते ओढण्यासाठी. ते काम बैलाने केलं तर प्रत्यक्ष जमीन कटिंगसाठी खूपच कमी डिझेल लागते. तिथं खूप बचत होते. बैल वापरला की एक्सिलेटर, गियर्स, ब्रेक सगळ्यांची कटकटच जाते. बैलाचा जो काही मर्यादित मेंदू आहे त्याचा या यंत्रात चांगला उपयोग होतो. आता जमीन सगळीकडं सारखी नसते. चढ-उतार असतात. कमी-जास्त कडक असते. कुठं ओली असते. कुठं कोरडी असते. या वेगवेगळ्या परिस्थितीत बैल आपलं डोकं चालवून वेग कमी-जास्त करतो. कडक जमीन आली तर यंत्राला कळत नाही. ट्रॅक्टर खेचत राहतो आणि पाती तुटतात. बैल असेल तर तो तिथं आपोआप हळू ओढू लागतो. शिवाय पावलाइतक्या कमी भागावर त्याचा दाब पडतो. म्हणजे वर रुंद असलेलं, खाली निमुळतं होत गेलेलं आणि तरीही स्वतःचा तोल सांभाळणारं हे इतकं कार्यक्षम यंत्र आपल्या हाताशी आहे. तरी केवळ पॉश दिसणारी यंत्रं आपण उरावर घेतो. त्याच्यासाठी भरपूर डिझेल जाळतो. त्याच्या दुरुस्त्या करायला खेडोपाडी मेकॅनिक्स मिळत नाहीत. जे असतात त्यानं ज्ञान अगाध असतं."

"पण बैलालासुद्धा खर्च आहेच की. वैरण किती महाग झाली आहे !" मी आपलं शहरी ज्ञान पाजळलं.

"कुठंय खर्च ? तो इथलंच गवत खाणार आणि इथंच शेण देणार. त्याचा काहीच खर्च नाही, उलट भरच आहे."

"पण बैल विकत घ्यायला हजारो रुपये लागतात, त्याचं काय ?"

"कशाला बैल विकत घ्यायचे ? आपल्या गोठ्यात बैल तयार होतात."

परत येताना मी म्हटलं, "काही लोक बैल नीट चालावेत म्हणून चाबकाने मारतात, पराण्या टोचून रक्त काढतात, त्याविषयी तुझं काय मत आहे ?"

"मी कधी बैलाला मारत नाही. बैलाला चुचकारून, प्रोत्साहन देऊन कामं करून घेता येतात. शाबासकीची थाप त्या जनावरालाही हवीशी असते. बैलांना चांगलं ट्रेनिंग देता येतं. आता एखादा अवखळ बैल असला तर क्वचित चाबकाचा वापर करावाही लागतो; पण असे अवखळ बैल किती असतात आणि त्यांनाही कितीदा मारावं लागतं ? क्वचितच."

मधल्या झोपडीचे दोन भाग आहेत आणि त्यांच्यामध्ये वर छप्पर असलेली मोकळी जागा आहे. हे अरुणचं वर्कशॉप. एका मोठ्या यंत्रांकडं बोट दाखवून तो म्हणाला, “हा एअर कॉम्प्रेसर. विजेवर चालतो. अशा प्रत्येक वसाहतीस आवश्यक. यानं खूप कामं करून घेता येतात. दाबून भरलेली हवा ही स्प्रे करण्यासाठी वापरता येते. याची टाकी कुठेही शेतात नेता येते.”

झोपडीच्या दुसऱ्या भागात आलो. इथं अरुणची सगळी हत्यारं, अवजारं, लोखंडी गजांचे तिथंच बनवलेले, मधे गोल भोक ठेवलेले स्टँड होते. त्या भोकातून फावडी, कुदळी, टिकाव यांचे दांडे आत घातलेले. आमच्याही घरी शेती आहे. पण या अवजारांना अशी प्रतिष्ठा मिळालेली कुठं पाहिली नव्हती. त्यातली बहुतेक अवजारं गुजरातमधल्या बाडोलीच्या मोहनभाई पारेखांनी डिझाइन केलेली आहेत. हत्यारांमधल्या सुधारणा हा अरुणचा जिव्हाळ्याचा विषय. तो प्रत्येक अवजार उचलून त्या सुधारणेमुळं कशी कार्यक्षमता वाढली, वापरणाराचा त्रास, धोका कसा कमी झाला, हे सांगताना अगदी रंगून गेला. हे क्षेत्र मला नवीनच होतं. शेतीची अवजारं वापरल्याशिवाय या सुधारणांचं महत्त्व कळणार तरी कसं ?

हत्याराच्या मुठीचं महत्त्व सांगताना तो म्हणाला, “आपल्या हातात बसणारा मुठीचा आकार असेल, त्यावर शक्यतो कातडं चढवलेलं असेल, तर वापर कितीतरी सहज होतो. लोक अभिमानानं सांगतात, ‘बघा, काम करून करून हाताला घट्टे पडले आहेत.’ मी त्यांना म्हणतो, ‘हा तुमचा पराभव आहे.’ याचा अर्थ, तुम्ही अकार्यक्षम हत्यारे वापरता. हाताला घट्टे पडताच कामा नयेत.”

झोपडीच्या मधल्या पॅसेजमध्ये कॉम्प्रेसरशेजारी वेल्डिंग मशीन, ड्रिल मशीन होतं. अरुण म्हणाला, “हे अर्बनायझेशन. आपल्या प्रोजेक्टमध्ये दोन्ही आहे.”

मागच्या मोकळ्या बाजूला आलो. तिथं लोखंडी, चित्रविचित्र सामान पडलं होतं. पिठाच्या गिरणीच्या यंत्रावर धान्य टाकायला जसं त्रिकोणांनी बनलेलं नरसाळे असतं तशा आकाराचं लोखंडी काहीतरी पडलेलं होतं. हे गिलावा यंत्र. चिखल-शेण पातळ करून त्यात टाकायचं आणि बादलीसारखं ते जरा वरच्या लेव्हलला अडकवायचं आणि कॉम्प्रेसरनं त्याचा फवारा उडवायचा. त्यामुळं हातानं कुडाच्या भिंती सारवत बसण्याचा त्रास वाचतो. मटेरियल कमी लागतं आणि पृष्ठभार अगदी एकसारखा दिसतो.

अरुण म्हणाला, “इंजिनिअरिंगची मुलं त्यांच्या कॉलेजतर्फे इथं शिकायला येतात ना, त्यांतल्या एकाला मी हा प्रोजेक्ट दिला. आयाडिया दिली; त्याने ती वर्कआऊट केली. या प्रोजेक्टवर त्याला तिकडं डिस्टिक्शन मिळालं. आता पलीकडं ती पत्र्याची (वक्राकार, पाठीच्या आकाराची) टाकी पडली आहे ना,

तोही एक प्रोजेक्ट आहे. अशा दोन टाक्या मधल्या फ्रेमवर बसवून बैलाच्या पाठीवर न्यायच्या. कॉम्प्रेसरची टाकी भरून घ्यायची. फवारणीसाठी शेतावर जायचं. आज एखाद-दोन माणसं नेहमीच अवजड फवारणी पंप घेऊन शेतात फिरतात. एकानं पंप मारायचा, दुसऱ्यानं फवारा उडवायचा. अरे, वाहून न्यायला तुमच्याकडं बैल आहे ना, मग वापरा की तो. बैलाच्या योग्यतेचं काम बैलाला करू द्या, माणसाच्या योग्यतेचं काम माणूस करील.”

“तुझा बैलावर फार विश्वास दिसतोय.”

“मग ? मी त्यांची काळजीही घेतो. आता बैलाच्या मानेवर जू असतं, ते रेटताना त्या सगळ्या अवजाराचा भार ते जू वशिंडाला जिथं टेकतं तिथं पडतो. ते किती वेदनामय असेल. मी आता मानेवर बसेल, असा फायबर ग्लासचा मोल्ड तयार करतोय. त्यात मधोमध जू फक्त इन्सर्ट करणार. म्हणजे जूचा भार कितीतरी पटींनी विभागला जाऊन बैलाचा त्रास कमी होईल आणि कार्यक्षमता वाढेल. पूर्वीसारखी लोखंडी ट्रंक असते, तिला उचलायला बारीक गजांचे हँडल असतं. त्यामुळे आपला हात काचतो. पण आता व्ही. आय. पी. बॅगचं हँडल बघ. रुंद असतं. त्यामुळे ते उचलायला काही वाटत नाही; तेच तत्त्व यात वापरलंय.”

“पण तो मोल्ड बसणार कसा मानेवर ? प्रत्येक बैलाचा साइज वेगळा असणार.”

“अगदी प्रत्येक बैलाला बसणारा असा मोल्ड करणं काय अवघड आहे ? त्याचा काय खर्च येईल ? आणि बैलावर एवढी इन्व्हेस्टमेंट केली, की पुढे खर्च काही नाही.”

मी धीर करून विचारलं, “या सगळ्या कल्पना, यंत्रं छान आहेत. पण ती यंत्रं किती ओबडधोबड दिसतात, असं का ? ती जरा चांगली दिसली तर बिघडलं कुठं ?”

“संशोधकाकडे असंच असतं. आता आजचं पॉश सुपरसॉनिक जेट पाहिल्यावर राइट बंधूंचं तुकड्याला तुकडे जोडून केलेलं पहिलं विमान पाहिलं, तर ते बघवणार नाही. पण ‘ब्रेक थ्रू’ तिथं होता. सॉफिस्टिकेशन नंतर येतं. ते दुसऱ्यांनी आणावं. आपलं सायकलचं मॉडेल किती इव्हाल्व्ह होत गेलंय. किती वेळा त्यात ब्रेक थ्रू झाले. किती ग्रेट डिझाइन आहे ते.”

अरुणकडे आसपासचे शेतकरी सल्ला-मसलतीसाठी अधूनमधून येत असतात. त्यातून चालना मिळून अरुणने काही उपकरणे त्यांना करून दिली आहेत. सोपे उपाय सुचवलेत. हरणं ह्या भागात खूप आहेत. ती शेतीची नासाडी करतात. हरणं आम्हा शहरी लोकांना आकर्षणाचा विषय, पण तिकडे तो

टोळधाडीसारखा प्रॉब्लेम. अरुणने इलेक्ट्रॉनिकच्या साहाय्याने विजेचा सौम्य झटका देणारे कुंपण बनवून दिलंय. दर तीन सेकंदांची त्यातून ०.३ सेकंद प्रवाह वाहतो आणि तो आपोआप बंद पडतो. त्यामुळे झटका बसण्याव्यतिरिक्त नुकसान होत नाही. हरणांना एक-दोनदा धक्के बसले, की ते न थायला शिकतात. अधूनमधून उभ्या केलेल्या काठ्या आणि त्याला दोन तारा एवढाच खर्च असल्याने इतर कुठल्याही कुंपणापेक्षा ते कितीतरी पटींनी स्वस्त. पाखरे शेताचं नुकसान करतात त्यावर याचा साधा उपाय असा: सिल्व्हर कोटिंग केलेलं प्लॅस्टिक मिळतं. ते अलीकडे आकाशकंदील किंवा डेकोरेशनमध्ये वापरलं जातं. त्याच्या वेगवेगळ्या रंगांच्या पट्ट्या करून, त्या एकमेकांना जोडून त्यांचे पिळे करून ते पिकावर अंतरांतरावर पसरून ठेवायचे. उन्हामुळे ते चमचमल्यामुळे पक्षी खाली येतच नाहीत.

शेतावर एकटी कुटुंब राहतात. चोरांची सतत भीती. त्यासाठी फ्लॅश लाईट्सचा चकचकाट करणे, सायरन वाजविणे, असले त्याचे उपाय आहेत. (शहरात लाऊडस्पीकर वाजवतात. त्याच्यावर सुपरसॉनिक साउंड वेव्ह सोडून तिथं गोंगाट निर्माण करता येतो किंवा ते यंत्र बंदही पाडता येते. अरुणनं अशी सामग्री करून सोलापूरच्या गणेशोत्सवापूर्वी त्याची जाहिरातही केली होती. त्यात म्हटले होते, “विज्ञानाचा उपयोग करून हे लोक ध्वनिप्रदूषण निर्माण करीत असतील, तर ते विज्ञानाच्या साहाय्याने बंदही पाडता आले पाहिजे.”)

मी गेलो त्या दिवशी अरुणचे वडील आणि मोहन नावाचा धाकटा भाऊही तिथं आला होता. मोहन हा आमच्या बी. जे. मेडिकलमधूनच डॉक्टर झालेला असल्याने अधिकच जवळीक वाटली. त्यानेही डॉक्टर झाल्यावर प्रॅक्टीस न करता सामाजिक रस्ता धरलाय. तो आदिवासी भागात आरोग्यप्रसाराचे काम डॉ. आंटिया यांच्या संस्थेत करतो. आरोग्यशिक्षणासाठी पुस्तिका, मासिके अतिशय साध्या, पण कलात्मक पद्धतीने त्याने काढली आहेत. त्याच्या चुलत भावांमध्येही असं काहीतरी वेगळं करण्याची इच्छा असलेले बरेच जण आहेत. मी मोहन-अरुणला म्हटलं, “हा सगळा आनुवंशिक दोष दिसतोय.” सगळे हसले. वडील म्हणाले, “आमचा थोरला मुलगाच नॉर्मल निघालाय. तो सोलापूरला मिलमध्ये नोकरी करतो आणि इथं जाऊन-येऊन शेतीचं पाहतो.”

वडील सॉईल सायंटिस्ट आहेत. ऑग्रिकल्चर कॉलेजमध्ये नोकरी करून रिटायर झाले. आता सोलापूरला असतात. ते म्हणाले, “मी रिटायर झाल्यावर इथं शेती करायचा प्रयत्न केला. दोन विहिरी खणून पाहिल्या. पण पाणी लागलं नाही. दुष्काळ आला, आता अरुण इथं आलाय, मी पण ठरवलंय इथं येऊन

राहायचं.” अरुणने नंतर शेतात फिरताना त्या विहिरी दाखवल्या. तो हसून म्हणाला, “ही आमच्या वडिलांनी खोदलेली अजंठा-वेरूळ लेणी, महाराष्ट्रात खूप लोकांनी अजंठा-वेरूळ गावोगाव खोदलेली दिसतील.”

बोअर विहिरींच्या मोहिमेविषयी अरुणचं मत प्रतिकूल आहे. विहिरींना पाणी लागत नाही म्हणून आपण खोल जात राहतो. असं करून महाराष्ट्राच्या खडकांची लोकांनी अगदी चाळणी करून टाकलीय. आता खडकाखालचं पाणी हे शेकडो-हजारो वर्षांपासूनची आपली ठेव आहे. ही पूर्वजांची ठेव आपण मनसोक्त उधळतो. नेहमी पडणाऱ्या पावसामुळे ते पाणी वाढत नसते. पावसाचं पाणी वरच्या स्तरात असतं.”

अरुणच्या वडिलांचा ध्यासाचा विषय म्हणजे अति पाणी दिल्यामुळे जमिनीची खराबी होते, ती कशी वाचवता येईल. चांगल्या जमिनी लोक नको इतकं आणि नको तेव्हा पाणी देऊन बिघडवतात. त्यातून क्षार वर येतात. नीट ड्रेन्स काढले, ‘वॉटर लॉगिंग’ होऊ दिलं नाही, तरच पाण्याचा उपयोग होतो. मंगळवेढ्याजवळ सलग पंचेचाळीस हजार एकर चांगल्या दर्जाची जमीन आहे. कॅनॉल येणार म्हटल्यावर शेतकरी अगदी अधीर झालेले आहेत. अरुणच्या वडिलांनी तिकडे जाऊन शेतकऱ्यांना खूप सांगायचा प्रयत्न केला, की पाण्यामुळे जमिनी कशा खराब होणार आहेत, पण त्या आगामी ऊसबागायतदारांना ते कसं पटणार ? अरुण म्हणाला, “आमच्या वडिलांच्या प्रयत्नांचं थडगं म्हणजे तिथं उभा राहणारा साखर कारखाना. मंगळवेढ्यात पूर्वी दुष्काळातही धान्याने गोदामं भरलेली होती आणि ते धान्य दामाजीपंतानं लुटलं होतं. आता या पाण्याने जमीन खारावून ते मिठाचं गोदाम बनणार आहे.”

वडील हसून म्हणाले, “ते धड मीठही नसतं. ते असतं कॅल्शियम आणि त्याचा मीठ म्हणूनही उपयोग नाही.”

अरुणचा मुलगा राहुल हाही यांच्या नादानं बिघडलाय. समोरच्या झोपडीत पुण्याच्या ‘सी-डॅक’ने दिलेला कॉम्प्युटर आहे. त्यात डोकं घालून बसलेला असतो. आता कुठं सोलापूरच्या इंजिनिअरिंग कॉलेजात प्रवेश घेतोय. पण काही वर्ष आधीच त्यानं हे कॉम्प्युटरचं तंत्र अवगत केलंय. आता या वर्षी तो कॉलेजसाठी सोलापूरला राहायला जाणार. अरुण म्हणाला, “त्याच्यावाचून माझी बरीच कामं अडतील. तो पत्रव्यवहार बघतो. कॉम्प्युटरचं तर सगळंच बघतो.”

“कॉम्प्युटर कशाला लागतो तुम्हाला ?”

“अरे, प्रत्येक गोष्टीत. हे इन्फर्मेशन युग आहे. तुम्ही जर गरीब असाल, तर तुम्हाला इन्फर्मेशनची जास्तच गरज आहे. कारण तुम्हाला तुमचे रिसोर्सेस जपून वापरायचे आहेत.”

“उदाहरणार्थ ?”

“आता आम्ही भीमा नदीवरून लिफ्ट इरिगेशनचं पाणी मागतोय. समजा, शंभर शेतकऱ्यांना हे लिफ्टचं पाणी येणार आहे. नेहमी होतं काय, की ज्याच्याकडे पहिल्यांदा पाणी येतं, तो माणूस आपलं शेत पाण्याने भरून घेतो. (त्यात तो स्वतःचं नुकसान करून घेत असला तरीही) मग नंतरच्या लोकांना पाणी न मिळतेना का, दांडगाई करणारे लोकही आपल्याकडे पाणी ओढून घेतात. भांडणं-मान्यामान्या सुरू होऊन लिफ्ट-सोसायट्या फुटतात. महाराष्ट्रात सगळीकडे हेच झालेलं आहे. आम्ही कॉम्प्युटर प्रोग्रॅम तयार केलाय. प्रत्येक सभासदाची जमीन किती, ती कोणत्या प्रकारची, त्यात तो कुठलं पीक किती एरियात घेणार आहे, त्या पिकांना नेमकं पाणी कधी आणि किती लागतं याचा कॉम्प्युटरवर प्रोग्रॅम केला. सभासदांना आम्ही आश्वासन दिलंय, की तुमच्या पिकाला योग्य वेळी, योग्य तितकं पाणी हमखास मिळेल. मग भांडणाचा प्रश्न येतोच कुठं ? या प्रोग्रॅममुळे पाण्याची एकूण गरजही पन्नास टक्क्यांवर आणली. हे कॉम्प्युटरमुळे शक्य झालं. सी-डॅकमुळे आम्ही जगातल्या इन्फर्मेशनशी जोडले गेलेलो आहोत. आधुनिकता म्हणजे जास्तीत जास्त ऊर्जा वापरायची, असं नाही. तर इन्फर्मेशनचा उपयोग करून ऊर्जेचा वापर कमी करायचा.”

शास्त्रशुद्ध रीतीने जमा केलेली माहिती हे आंदोलनाचं सुद्धा केवढं हत्यार होऊ शकतं याचं त्याच्याच बाबतीत अंकोलीत घडलेलं एक मोठंच उदाहरण आहे. एकदा शिबिराला आलेल्या मुलामुलींना पोहोचवण्यासाठी अरुण अंकोलीच्या स्टॅडवर गेला होता. अंकोली हे मंगळवेढा रस्त्यावरचं गाव. इकडं सोलापूर, तिकडं मोहोळ, पलीकडे मंगळवेढा, पंढरपूर. त्यामुळे ४०-५० एस. टी. तिथून जातात. पण ड्रायव्हर लोक गाडीत जागा असूनही न थांबता पुढं जातात. अंकोलीला उतरणारे लोक आधीच फर्लांगभर गाडी थांबवून उतरवून देतात. म्हणजे नवीन चढणाऱ्यांची कटकट नको. असे नेहमी होताना पाहिल्यामुळे त्या दिवशी अरुणचे डोके सणकलेच. त्याने दूरवर सीट्स उतरविल्याचे पाहताच सरळ स्कूटर रस्त्याच्या मध्येच आडवी उभी केली आणि ड्रायव्हरला खाली ओढून भांडण केले. त्यासाठी त्याच्यावर केस झाली. मग त्याने तो प्रश्न हातातच घेतला. सोलापूरच्या डेपो मॅनेजरला भेटायला गेला तर उलट त्यानेच, ‘तुम्हीच का ते भांडखोर ?’ असे म्हणून उडवून लावलं. अरुणने अंकोलीतली तरुण मुलं जमा केली आणि एस. टी. च्या कार्यक्षमतेची पाहणी करायचं ठरवलं. अंकोलीहून जाणाऱ्या गाड्यांचे अधिकृत टाइम-टेबल त्याने डेपो मॅनेजरकडे मागितलं. पण त्याने ते दिले नाही. पण दुसऱ्या टोकाच्या पंढरपूरच्या डेपो मॅनेजरने ते दिलं. ते त्याने मोठ्या बोर्डावर रंगवून घेतलं. एक

सप्ताह ठरवला. सकाळी सात ते रात्री सातपर्यंत टेबल-खुर्ची, त्यावर एक गजराचे घडयाळ आणि रजिस्टर. गाडी, तिची अधिकृत वेळ, ती कधी आली, थांबली की नाही, गाडीवर पाटी होती का. ती उलटी होती की सुलटी, सीट्स खराब होत्या का, ड्रायव्हर, कंडक्टर डेसमध्ये होते का, दारूचा वास येत होता का, गाडीत ज्यादा स्टेपनीचे टायर होते का, तो बदलायला जॅक व पाने होते का, वगैरे बरेच कॉलम करून ते भरायला सुरवात केली. गाड्या थांबवून ही कॉलेजची पोरं गाडीत चढत आणि माहिती गोळा करीत. उतारूंकडूनही माहिती घेत. ड्रायव्हर-कंडक्टर सुरवातीला गुरकावत. ‘तुम्ही कोण आम्हाला विचारणारे’ असे म्हणत. त्यांना ही मुले नम्रपणे सांगत, ‘साहेब, आम्ही तुमचे मालक, नोकर नीट काम करतो की नाही, हे बघण्याचा मालकाला अधिकार नाही, असं म्हणायचं आहे का आपल्याला, ड्रायव्हर साहेब ?’ या सगळ्या प्रकारामुळे ते चक्रावूनच गेले. मग बरेच जण आपोआप वेळेवर येऊ लागले. सगळ्या पेपर्समध्ये हे अभिनव आंदोलन छापून आलं. कुठेही हिंसा नाही, शिवीगाळ नाही. ‘आम्ही फक्त माहिती गोळा करतोय’ पेपरमध्ये वाचून स्थानिक आमदार लक्ष्मण ढोबळे तिथं आले, नेमके त्याच वेळी ड्रायव्हरने जमावावर गाडी घातली आणि थांबविल्यावर शिव्या देण्यास सुरवात केली. मग काय त्यांनी सगळीकडेच आवाज उठवला. जमलेली माहिती घेऊन हे लोक डेपो मॅनेजर, त्यांचे वरिष्ठ यांच्याकडे गेले. तेव्हापासून आता बरीच सुधारणा झाली आहे. नेहमीच्या पद्धतीने अर्ज, विनंत्या केल्या असल्या तर उपयोग झाला नसता. ‘रास्ता रोको’ केले असते तर दुसरेच वळण लागले असते. अरुणवरची केस अर्थातच नंतर काढून घेण्यात आली.

मधल्या झोपडीत माझा मुकाम होता. अरुण तिथं येऊन खांबाला टेकून बसायचा. झोपडीला सजावट अशी काही नव्हती. दिव्याची बटणं कुठं फिक्स केलेली नव्हती. वायरी लोंबत होत्या आणि टोकाला ती बटणं होती. एका पेटान्यावर जुना ब्लॅक अँड व्हाइट टी. व्ही. होता. एका कोपऱ्यात जुनं, लोखंडी, फायली ठेवायचं कपाट होतं. एका पेटान्यात कुलकर्णी ब्लॅक अँड डेकर कंपनीची महागाची ग्राइंडर, डील आदी हत्यारे होती. अरुण म्हणाला, “अक्षरशः जीव गहाण ठेवून ती जमवली आहेत.”

आमचं बोलणं चालू असतानाच सुमंगल येऊन ऐकत बसली. तशी ती अबोलच. फक्त काही वेळा ती भर घालायची. अरुणच्या या ‘फोटो ट्रॉन’ प्रकल्पाविषयी मला समजावून घ्यायचे होते. त्याची सुरवातही अरुणच्या खास शैलीत झाली. तो म्हणाला, “रोज आपण एकरी २४ हजार रुपयांचा सूर्यप्रकाश वाया घालवितो.”

“कसा काय ?” मला वाटलं, निदान हे तरी त्याचं विधान बेधडक ठरावं.
 “१० चौरस फुटावर एक किलोवॅट-अवर एवढी उष्णता सूर्य देतो. रोज सहा तास सूर्यप्रकाश धरला तर ६ हजार रुपयांचा प्रकाश १० गुठ्यांना म्हणजे १० हजार चौरस फुटांना म्हणजे एकरी २४ हजार रुपयांचा झाला.”

“बरं, याचा तुझ्या थियरीशी काय संबंध ?”

“सूर्यप्रकाश हा भारताला उपलब्ध असलेल्या इतर सगळ्या ऊर्जासाठ्यापेक्षा हक्काचा, सर्वांसाठी आणि कुठेही उपलब्ध असलेला, कधी कमी न होणारा ऊर्जास्रोत आहे.”

“पण मी असं ऐकलंय, की ही सूर्यशक्ती वापरण्याचं तंत्रज्ञान अजून विकसित झालेलं नाही. त्यामुळे आरसे बसवणे वगैरे बरीच इन्व्हेस्टमेंट करावी लागते. त्यामानाने कमी शक्ती मिळते.”

“त्या भानगडीत पडायचं नाही. सूर्यशक्ती मिळवायचा सर्वात स्वस्त मार्ग म्हणजे ‘फोटो सिंथेसिस.’ पानावर क्लोरोफिल तयार करणे. म्हणून आपल्या शेतात पडणारा सूर्यप्रकाश हा जरासुद्धा वाया न घालवता तो कुठल्या ना कुठल्या पानावर पडला तर आपण सूर्यप्रकाशाचे ‘बायोमास’ (जैविक वस्तुमान) मध्ये रूपांतर करू शकतो. थोडक्यात सूर्यप्रकाशाची लाकडं करायची, फळं करायची, तेल करायचे, सगळं काही करू शकतो. अमेझॉनच्या रेन फॉरेस्टमध्ये विषुववृत्तीय कडक उन्हा असतं. पण त्या जंगलात सूर्यप्रकाश इतका गाळत गाळत, कुठल्या ना कुठल्या पानावर पडत खाली झिरपतो, की दुपारी बारा वाजता जमिनीवर नाणं पडलं तर ते टॉर्च घेऊन शोधावं लागतं. तसं अतिशय इन्टेंसिव्ह पद्धतीनं आपण झाडं लावली तर पाच माणसांच्या कुटुंबाचा चरितार्थ उत्तमरीतीने चालायला फक्त पाव एकर जमीन पुरेल.”

“हा हिशोब कसा काय काढलास ?” माझं नि हिशोबाचं वावडं असलं तरीही त्याच्या तोंडून हिशोब ऐकणं हे गमतीचं वाटू लागलं होतं.

“१ चौरस फुटावर १२५० कॅलरिज ऊर्जा निर्माण होऊ शकते. म्हणजे २ चौरस फुटावर २५०० कॅलरिज, म्हणजे एका माणसाला जगायला पुरेशी. पण ही झाली आयडियल कंडिशन. भारतीय शेतीची कार्यक्षमता याच्या ०.३ टक्के आहे, म्हणजे एका माणसाला ६०० चौरस फूट जमीन लागेल. आता वर्षातले चारच महिने चांगला सूर्यप्रकाश मिळेल असं समजू. म्हणजे १८०० चौरस फूट जागा लागेल. आता गेल्या १०० वर्षांच्या रेकॉर्डवरून पाच वर्षांत दोन वर्षं दुष्काळ असतो. म्हणजे त्याला पाच तृतीयांशाने गुणल्यास ३००० चौ. फूट जागा लागेल. आणखी वाया जाणे वगैरेसाठी सेप्टीमार्जिन म्हणून ५००० चौ. फूट धरू. आता ही भारतीय शेतीची ०.३ कार्यक्षमता आपण

वाढवू शकतो. तंत्रज्ञानाच्या साह्याने इथे जे उच्चांकवीर आहेत त्यांनी ती दहा पटीने वाढवून दाखविली आहे. पण आपल्याला ती निदान एक टक्क्यापर्यंत तर नेता येईल; म्हणून तो एक माणसास ६०० चौ. फूट जागा लागेल, असा जो हिशोब केला तो १८० चौ. फुटावर येईल. पाच माणसांचं कुटुंब धरलं तर ९०० चौ. फूट. थोडक्यात १००० चौ. फूट म्हणजे १ गुंठा जमीन लागेल. आता ही झाली अन्नाची गरज भागविणारी जागा. त्यासोबत आपल्याला धागा लागेल, इंधन लागेल, गुरांना चारा लागेल, घरासाठी जागा लागेल, घरासमोर अंगण लागेल. म्हणजे सहा गुंठे झाले. अगदी आणखी वाढीव धरलं तरी दहा गुंठे खूप होतील.”

कोल्हापूरचे श्री. अ. दाभोलकर हे याबाबतीतले अरुणचे गुरू. त्यांनी ही कल्पना काही वर्षांपूर्वी मांडली होती. अरुणला त्यांनी हा प्रयोग कर असं सुचवलंही होतं. पण मधे अरुण दुसरं काय काय करत बसला. पण शेवटी या प्रयोगापाशी आला. दाभोलकरांनी द्राक्षाच्या क्षेत्रात क्रांती करून दाखविली. पण मी थोडा त्याकडे साशंकतेने पाहत होतो. ऊस बागाईतदार झाले, की त्यातून सामाजिक जबाबदारी न मानणाऱ्यांचा मस्तवाल वर्ग बनतो. तसाच या द्राक्षाच्या समृद्धीतूनही होणार. अरुणला ही शंका विचारताच तो म्हणाला, “आम्ही लुटारू बाजारपेठेशी संबंधच तोडून टाकणार. ते दृष्टचक्र त्यातून निर्माण होतं. अशा वसाहती करायच्या, की ज्या निसर्गाला ओरबाडणार नाहीत. निसर्गाकडून जेवढं घेतील त्यापेक्षा अधिक आम्ही निसर्गाला परत करणार आहोत. आम्ही आम्हाला लागणाऱ्या गरजा इथे भागवून उरलाच तर माल विकूही, पण तो वीस किलोमीटर परिसरात. हां, आम्ही प्रयोगातून मिळवलेलं तंत्रज्ञान जगाला विकू; पण इथून बायोमास निर्यात होणार नाही. त्यामुळं यातनं मस्तवाल वर्ग निर्माण होणार कसा ?

“पण स्वयंपूर्णतेचे आतापर्यंतचे प्रयोग फसलेले आहेत.”

“तेव्हा प्रयोग करणारांच्या हाताशी आताइतकं तंत्रज्ञान नव्हतं. कॉम्प्युटर हे मामुली ऊर्जा लागणारं क्रांतिकारक साधन आपल्या हातात आहे.”

“पण लोकांना अशा वसाहती कराव्या असं कां वाटावं ?”

“इथं एवढ्या कमी जमिनीत कुटुंबातल्या प्रत्येकानं सरासरी दोनच तास काम केलं तर उरलेला वेळ तो त्याच्या आनंदासाठी वापरू शकतो. तू आता आर्टिस्ट आहेस, तू चित्र काढत बस. कुणी वर्कशॉपमध्ये काम करेल. शहरासारखे दोन-तीन तास ऑफीसच्या प्रवासात जाणार नाहीत. इथं शुद्ध हवा, शुद्ध ताज्या भाज्या, अरे तुम्ही पिता ते दूध आठ-आठ दिवस शिळं असू शकतं. हे पाच माणसांचं कुटुंब अगदी शहरातलं उच्च मध्यमवर्गीय जीवन जगू शकतं.

मुबलक खायला, व्यायला तर आहेच; पण घरात रोज सुवासिक, शोभेची फुलं ठेवता येणं ही सुद्धा गरज मानलेली आहे.”

“पण पाण्याचं काय ?”

“रोज तीन हजार लिटर पाणी प्रत्येक प्लॉटला मिळायला हवं.”

“मग त्यासाठी काय करणार ?”

“खरं तर आमच्याकडं होणारा पाच इंच पाऊससुद्धा खूप आहे. फक्त आम्ही हे पाणी, दूध, भाजीपाला अशा मार्गानं शहराकडं जायचं थांबवलं आणि तेवढ्याही पाण्याचं नियोजन केलं तर पुरू शकतं. चढ-उतार लक्षात घेऊन शेती केली, भोवती झाडी भरपूर बाढवून शेतातलं तापमान कमी केलं तर बाष्पीभवन टाळू शकतो. शिवाय आम्ही जमिनीखालून पाणी देण्याची झिरपी पद्धत शोधून काढलीय. त्यामुळं ठिबक सिंचनाहूनही कमी पाणी लागतं. उद्या सकाळी आपण फिरू शेतात. तुला प्रत्यक्षच दाखवतो. पण या प्रयोगाची पूर्वअट अशी आहे, की जमीन आपण इतकी चुकीच्या पद्धतीनं वापरून जमिनीवर इतका बलात्कार केला आहे की ते नुकसान भरून काढण्यासाठी पाच वर्षं त्यात गवत, झुडपं लावून ती परत गाडत राहावं लागतं. त्यानंतर ती योग्य अवस्थेत येईल.”

“झिरपीचा तुझा प्रयोगही बघायचाय.”

“त्याचा ब्रेक थ्रू रामराव तात्या जाधव यांनी केला. पलीकडं त्यांचं शेत आहे. त्यांनाच भेटू की.”

दुपारी स्कूटरवर निघालो. रस्ता सोडून माळरानाच्या पाऊलवाटेनं स्कूटर चालली होती. ‘ऑक्टोबर हिट’चा तडाखा बसत होता. माळरानावर आपल्याकडं गायी चरतात तशी दोन काळविटं चरत होती. आमच्या स्कूटरकडं मान ताठ करून कान टवकारून पाहत होती. रस्ता एके ठिकाणी संपला. पुढं पायी जायचं होतं. थोड्या खोलगट भागात दिसला तो रामरावांचा मळा. अरुण म्हणाला, “या टेकाडाच्या एका बाजूला हे भीमेचं खोरं आणि दुसऱ्या बाजूला हे सीनेचं खोरं. आज उजाड भाग आहे. पण एकेकाळी इथं झाडी, पाण्याचे सोर्सस असणार. कारण इथं मोगलांच्या लाखलाख फौजेचा तळ दीर्घ काळ पडला होता. त्या अर्थी लाख सैनिकांना लागणारं पाणी इथं असणारच.”

झाडी आली. लिंबाच्या दहादहा फूट उंचीच्या डेरेदार झाडांना लिंबं लगडली होती. अरुणनं जाताना सांगितलं, की दोनचार दिवसांपूर्वीच त्यांच्याकडं वाईट घडलंय. सुनेनं जाळून घेतलं. मानसिक प्रॉब्लेम होता. उपचारही चालले होते.

अरुणनं ‘तात्या’ अशी हाक मारली. दोन-तीन छोटी पोरं घरातून डोकावली. त्यांनी विहिरीकाठी, झाडाखाली बसलेल्या तात्यांना बोलावून

आणलं. रुंद चेहऱ्याचे, जरा डार्क चष्मा घातलेले तात्या. वय सत्तरीपुढचं असून चांगलेच बळकट दिसले.

ओळखपाळख झाल्यावर ते सांगू लागले, “माझे वडील मिलिटरीत. त्यामुळं त्यांनी मला शिकवलं. पन्नास मध्ये मी रेव्हेन्यूत कारकून म्हणून लागलो. पण मला नोकरीची गुलामगिरी सहन होईना. एक-दोन दिवसांतच मी राजीनामा दिला आणि परत गावी आलो. मला यंत्रांच्या दुरुस्त्यांची आवड. मी गिरणीची चक्की सुरू केली. शेंगा फोडण्याचं यंत्र बसवलं आणि नोकरीच्या चौपट मिळवू लागलो. नंतर ते सगळं विकून मी शेतीकडं वळलो. तेव्हापासून शेतीतच आहे.”

दर काही वेळानं खर्कू खर्कू आवाज येत होता. माझं तिकडं लक्ष जाताच तात्या म्हणाले, “हा यांच्या इलेक्ट्रॉनिक कुंपणाचा आवाज. पण अरुणराव, ते कुंपण बसवल्यापासून हरणांचा त्रास एकदम नाहीच. तुम्ही बोरीमध्ये जाऊन बघा. हरणाचं एक खूरही उठलेलं दिसणार नाही.”

लहान पोराना मी ओरिगामीतल्या वर्तमानपत्राच्या टोप्या, भिरंभिरं, पिस्तुलं, पक्षी करून दिल्यावर ती मस्त खेळू लागली.

मी म्हटलं, “या झिरपीच्या संशोधनाकडं कसं वळलात ?”

“बळीराजा मासिकाचा मी वर्गणीदार आहे. ते वाचता-वाचता काहीतरी चालना मिळते.”

प्र. बा. भोसले ‘बळीराजा’ मासिक चालवतात, हे ऐकून माहीत होतं. अरुण म्हणाला, “अरे ‘बळीराजा’ म्हणजे ग्रेट काम आहे. इतक्या चिकाटीनं, सातत्यानं ते चालवताहेत. त्या माणसाला मी नमस्कार घालतो, इतकं त्याचं काम मोठं आहे.” कष्टानं सातत्यानं मासिक काढत राहिलेल्या ‘सत्यकथा’ किंवा ‘अस्मितादर्श’ या मासिकांचं योग्य ते कौतुक झालं. पण आमच्या सांस्कृतिक क्षेत्राचं ‘बळीराजा’कडं मात्र लक्ष गेलं नाही.

तर, त्यात राजस्थानच्या एका संशोधकानं मातीची भाजलेली पोकळ बिट्टी केली होती आणि तिला पाइप जोडून, जमिनीखाली ती ठेवून पाणी घ्यायचा प्रयोग केला होता.

अरुण म्हणाला, “लोक त्या बिट्टीवर पाइप चढवायचा प्रयत्न करीत होते. त्यामुळे पाइप हा पंधरा मिलीमीटरचा घ्यावा लागला. त्यामुळं ते सगळं प्रकरण महागडं होत होतं. तात्यांचा ब्रेक थ्रू असा की, त्यांनी त्या बिट्टीत बारीक व्यासाची नळी खुपसली. या एका साध्या गोष्टीनं किती प्रश्न सुटला बघा. चार मिलीमीटरची नळी खूपच स्वस्त पडते. या कल्पनेवर अनेक जण काम करीत होते. पण या दिशेनं कुणी विचार केला नव्हता. आता थोड्या उंचावर पाण्याची छोटी टाकी ठेवायची. तिला मध्यम आकाराची एक मुख्य नळी ठेवायची आणि

तिला या छोट्या नळ्या जमिनीखालून टाकायच्या. तिला झिरपी जोडायची. झिरपीच्या दुसऱ्या टोकाला नळी खुपसून अशी माळ करीत जायचं.

रामरावांनी एक नळी आणि तिला अडकवलेली एक झिरपी दाखवली. झिरपी म्हणजे बोटोएवढी, पण बोटोपेक्षा जरा जाड, मध्ये बारीक भोक असलेली काळी, भाजलेल्या मातीची वस्तू होती. बांबूच्या दोन चिपळ्या घेऊन त्यात माती भरायची. मध्ये ती बारीक नळी ठेवायची. दोन्ही भाग एकत्र करायचे. बांबूच्या चिपळ्या काढून टाकायच्या. सावलीत सुकवून या झिरप्या भाजायच्या की झाली झिरपी तयार. अरुण म्हणाला, “भाजलेली माती हे जगातलं सर्वात टिकाऊ मटेरियल आहे. लाकडं कुजतात, धातू गंजून माती होते. पण मोहेंजोदरो-हडप्पा, सगळीकडची खापरं अजून टिकून राहिली आहेत.”

बळीराजामध्ये अरुणनं झिरपीवर लेख लिहिला होता, तो वाचायला दिला. आपण आतापर्यंत झाडांना वरून पाणी देत आलो. मग ते पाटाचं पाणी असो किंवा स्प्रेकलर पद्धतीनं असो की ठिबक सिंचन असो. त्यात पाण्याचं बाष्पीभवन मोठ्या प्रमाणावर होतं. झिरपी जमिनीखाली असते. झाड वर असतं. झाडाची मुळं झिरपीतून पाणी शोषून घेतात. इतर पद्धतीत झाडांना पाणी दिलं जातं. इथं ती झाडं पाणी घेतात. भाजलेल्या झिरपीत स्थिरावलेल्या अनेक कणाकणांनी बनलेल्या केशवाहिन्याच असतात. झाडाच्या मुळांच्या शेवटी ज्या केशवाहिन्या असतात त्या बरोबर या स्थिर केशवाहिन्यांशी संलग्न होऊन पाणी शोषू लागतात. गुरुत्वाकर्षणानं झिरपीपर्यंत आलेलं पाणी पुढे केशाकर्षण, रसाकर्षण, रसारोहण या शक्तीनं खेचलं जाऊन झाडाच्या वरच्या पानापर्यंत पोहोचतं. झाडाच्या या खेचण्याच्या उपजत शक्तीचाही आपण या पद्धतीत उपयोग करतो.

पण यात एक अडचण आली होती. जमिनीखाली नळी झिरपीतून सुटली तर ते रोप तर मरायचेच, पण पुढलीही रोपं मरायची आणि ती मेल्यावरच हा दोष कळायचा. त्यामुळं हताश होऊन तात्यांनी हा प्रयोग सोडून दिला होता. अरुणनं त्यावर शकल लढवली आणि झिरपीत नळी जाण्यापूर्वी इंग्रजी ‘टी’च्या आकाराचे जॉईंट्स दिले. म्हणजे एक रोप गेलं तरी पुढची वाचतील. त्यानंतर हा प्रयोग एकदम यशस्वी झाला.

त्या भर दुपारच्या उन्हात तात्यांनी त्यांचा मळा दाखवला, एखादा चित्रकार रसिकांना आपलं प्रदर्शन जसं दाखवतो त्या उत्साहानं. त्या माळरानावर त्यांनी लिंब, बोरं ज्या पद्धतीनं जोपासली आहेत, त्याच खरं महत्त्व शेतकऱ्यालाच कळेल. मी तिथं थिटाच पडलो. बांबूचं दाट बन दाखवलं. झिरप्यांसाठी त्यांनी

टाकी म्हणून गोबर गॅसचं झाकणच उलटं करून ठेवलेलं होतं. आंब्याची लावलेली रोपं आता या उन्हाच्या कडाक्यात कशी जगणार याची त्यांना काळजीही वाटत होती. या भागात सलग दोन वर्षं दुष्काळ पडतोय. ते अरुणला म्हणाले, “यंदा मळा राहतोय की नाही आपला?”

ओरिगामाची टोपी घातलेल्या नातवंडांना घेऊन ते आम्हाला स्कूटरपर्यंत पोहोचवायला आले होते. किती जागरूक शेतकरी आहेत ते. घरी बसलो असताना त्यांनी त्यांच्या रोजच्या कामाच्या वहा दाखवल्या. त्यात स्तंभ पद्धतीचे आलेखही काढलेले होते. लिंबं किती किलो बाजारात पाठवली, किती पैसे आले, याचे शेजारी शेजारी स्तंभ. एक पोकळ तर एक भरीव केलेले. त्यांच्या मानानं त्यांच्या मुलांमध्ये ही हुन्नर आली नाही. ती धड शिकली नाहीत आणि कर्तबगारीही दाखवू शकली नाहीत. ती गावात राहतात आणि हे शेतीवर. यावर तात्या एवढंच म्हणाले, “आमचं चुकलं असेल काहीतरी त्यांना वाढवण्यामध्ये.” मध्ये त्यांच्या घरावर दरोडा पडला. परवा सुनेनं जाऊन घेतलं. नुकतचं त्यांची मुलगी सासरहून मुलांना घेऊन कायमची त्यांच्याकडे परत आलीय. इकडे दुष्काळ पडलाय. तरी किती हसतमुख, किती स्थिर. शेतीतनं यांना हे बळ मिळत असेल का?

परत येताना अरुण म्हणाला, “प्रत्येक गावात असे वैज्ञानिक आहेत. विमानातनं मला कुठल्याही गावात टाक. तिथं मी तुला चार-पाच वैज्ञानिक दाखवून देईन. वैज्ञानिक विद्यापीठातच तयार होतात, यावरचा माझा आता विश्वासच उडाला आहे.”

अरुण नेहमी म्हणतो, “मी काही गाव सुधारायला आलो नाही. गावाशी मी फटकूनच राहतो.” पण मी तिथं असताना गावातले लोक अडीअडचणीसाठी त्याच्याकडं येताना पाहत होतो. मी याबद्दल विचारताच तो म्हणाला, “मी पुढाऱ्यांशी फारसा संबंध ठेवत नाही, पण पुढारी म्हणजे गाव नव्हे.” गावातल्या ज्या प्रकरणांशी त्याचा प्रत्यक्ष संबंध येतो, तिथं तो दोन हात केल्याशिवाय राहत नाही. त्यांच्याकडं डोमचं काम करणाऱ्या एका तम्मा नावाच्या सुताराच्या मुलाच्या वडिलांवर, ते करणी करतात, असा एका बाईनं आळ घेतला. वास्तविक, तम्माचं कुटुंब अगदी कष्टाळू होतं. दुसऱ्या गावाहून इथं येऊन त्यांनी जम बसवलेला होता. ज्यांनी आळ घेतला ती पवार मंडळी या जनार्दन सुतारांच्या मार्गं लागली. ते लटलट कापत अरुणकडं आश्रयाला आले. गावकऱ्यांनी तम्माला धरलं. ‘तुझ्या बापाला इथं हजर कर; नाहीतर तुझे गुडघ्यातून पाय काढून ठेवू’ असा दम दिला. अरुणला हे कळताच तो तिथं

गेला. चारपाचशेचा जमाव. अरुणनं 'भूत, भानामती, जादूटोणा असं काही नसतं' हे सांगायचा प्रयत्न केला. पण कुणी ऐकायच्या अवस्थेत नव्हतं. मग अरुणनं त्याचा खास आवाज चढवून म्हटलं, "ठीक आहे. तुम्हाला काय करायचं ते करा. फक्त यांना हात लावायच्या आधी मला मारूनच पुढं जावं लागेल." काही हितचिंतकांनी त्याला जमावाबाहेर काढलं. अरुण दुसऱ्या दिवशी परत गावाला आला. त्यानं पोलिसांना देण्यासाठी तयार केलेलं निवेदन गावकऱ्यांना वाचून दाखवलं. ते ऐकल्यावर लोक घाबरले. मिटवून टाका, म्हणू लागले. मग अरुणनं अटी घातल्या. पवारांनी जनार्दन सुतारांची जाहीर माफी मागावी. त्यांचा तीन दिवस रोजगार बुडाल्याबद्दल दोनशे रुपये नुकसानभरपाई द्यावी. पवार व गावकरी यास तयार झाले. मग अरुणनं शेजारून जनार्दन सुतारांना बोलावलं. ते अतिशय घाबरलेल्या अवस्थेत लटलट कापत आले. लोकांनी त्यांची माफी मागितली. पैसे दिले. त्यांनी ते पैसे घेतले नाहीत. तुम्हीच गोरगरिबांसाठी खर्च करा, असे सांगितले.

अरुण मध्ये पडला नसता तर तिथं काहीही होऊ शकलं असतं. याला पुरावा म्हणजे त्याच गावात आठ वर्षांपूर्वी घडलेली अशीच एक घटना. माने नावाच्या बाईच्या अंगात आलं आणि ती सीताबाई माळी या बाईच्या घरी जाऊन 'तू माझ्यावर करणी केली' असे म्हणू लागली. देवऋषी म्हणू लागला, "या सीताबाईनं घरात तीन बाहुल्या लपवल्या आहेत." माने मंडळी यांच्या 'बाहुल्या काढून दे' म्हणून मागं लागली. सीताबाईस झोडपून काढलं. तिच्या बडिलांनाही उघडं करून मारलं. सीताबाई व वडील गावभर पळताहेत व काही लोक त्यांना गाठून मारताहेत आणि बाकीचे गावकरी मजा बघताहेत, असं ते दृश्य होतं. त्या बाहुल्या शोधण्यासाठी सीताबाईच्या घराच्या भिंती पाडल्या, तरी बाहुल्या मिळाल्या नाहीत. मग देवऋषी घरात गेला आणि एक बाटली घेऊन आला. म्हणाला, 'या बाटलीत मी भानामती बंद केली आहे. ती नेऊन ओढ्यात टाकतो.' त्याबद्दल नंतर त्याने माने कुटुंबियांकडून बाराशे रुपयेही उकळले. (त्यासाठी त्यांनी कर्ज काढले आणि ते कर्ज फेडण्यासाठी नंतर त्याला जमिनीचा तुकडा विकवा लागला.) हा सगळा प्रकार बघत असलेला सीताबाईचा नवरा तिला म्हणाला, 'तुझ्यामुळं माझी अब्रू गेली. तू आता कुठंही जा.' यावर सीताबाईनं विषारी औषध पिऊन आत्महत्या केली. ही बातमी कळताच मांडीवर थाप मारून देवऋषी म्हणाला, 'मारलीच की नाही तिला !'

आमची सकाळ सुमंगलच्या आईच्या झोपडीत सुरू व्हायची. सुमंगलच्या वृद्ध आईही त्यांच्याबरोबरच राहतात. त्या ठाण्याला नर्स होत्या. सुमंगलचे

वडील डॉक्टर होते. ते आता नाहीत. बाकी सगळा स्वयंपाक, जेवण मेसच्या डोममध्ये असलं तरी या छोट्या झोपडीत आईचं छोटं स्वयंपाकाचं टेबल होतं. त्यावरच्या स्टोव्हवर सुमंगल चहा करायची. सुमंगलचे कुरळे केस सकाळी आंघोळीच्या आधी अगदी सत्यसाईबाबांच्या केसांसारखे दिसायचे अरुणचा कायमचा वेश म्हणजे जीनची हाफ पॅट आणि वर खादीची कोपरी किंवा शर्ट. गप्पा काहीतरी थातूर-मातूर सुरू व्हायच्या; पण त्या दिशेनं बोलता-बोलता एखादा शास्त्रीय विषयावरचा छोटा निबंधच तयार होत जायचा. सुमंगल अधनं-मधनं चहा पुढं ठेवत राहायची. त्यामुळं त्याला आणखीनच चालना मिळत जायची. सुमंगलनं त्या काळात रजा काढल्यामुळे तिला कामावर जायची घाई नसायची. एरवी ती सकाळी साडेनऊ दहाला एस. टी. नं सोलापूरला जाते आणि रात्री आठला परत येते. शास्त्र विषय शिकवते. ज्ञान व मृदू, जीवलावू स्वभावामुळे ती विद्यार्थ्यांमध्ये नक्कीच लोकप्रिय असणार.

कुठंही बसा, प्राणिसृष्टी भोवती वावरत असायचीच. टिप्या, टॉप्या ही कुत्री अधून मधून चक्कर मारून जायची. मांजरेही दोनतीन होती. कुत्र्या-मांजरात वैमनस्य नव्हतं. ते एकमेकांशी सतत बोलायचे. एकदा त्यांची जरा सिरियस गुरकवा-गुरकवी चालली होती. सुमंगल म्हणाली, "मांजरीने काहीतरी उंदीर, सरडा खाल्लेला दिसतोय. असं काही खाल्लेलं असलं ना, की तिचा स्वभाव त्या वेळेपुरता वेगळाच होतो." मी प्राण्यांना सहसा जवळ घेत नाही किंवा थोपटत नाही. पण ती मांजर मांडीत वेटाळे घालून शांतपणे पडून राहायची. मग नंतर ते त्याचं बसणं मला आवडूही लागलं. मागच्या बाजूला जिथं जाधव-सुनंदाबाईची झोपडी आहे, तिथं बैल बांधतात, शेळीही तिथेच बांधलेली, पण तिच्यासाठी अडीच-तीन फूट उंचीवर कठड्याच्या दांडीला एका दोरीने हिरव्या गवताची पेंढी बांधली होती. शेळी ती पेंढी खात होती. मी विचारलं, "तिच्या पुढ्यात टाकण्याऐवजी ती वर का बांधली आहे?"

जाधव म्हणाले, "शेळी हे जनावर वरमुंडी आहे. ती पद्धत तिला जास्त सोयीस्कर वाटते. मेंढी खालमुंडी असते. ती डोकं जमिनीलागत ठेवून चरत जाते."

या झोपड्यांमधून बाहेरच्या वाटेतून बेडूक हेही पाळीव प्राण्यांच्या निर्भयतेने वावरत. घरात इकडून तिकडे बेडूक चाललाय आणि घरातले लोक न किंचाळता, हाकलायचा प्रयत्न न करता शांतपणे बसतात, हे दृश्यच विस्मयजनक होते. ते उड्या मारीत कुठल्याही टेबलाखाली, कपाटाखाली जाऊन बसत. अरुण म्हणाला, "ते आताच वाढलेत, एरवी नसतात. पाऊस संपतोय ना. बरेच कीडे, डास मटकावत असतात."

पहिल्या दिवशी मधल्या झोपडीत आम्ही बोलत असताना त्या शांत वातावरणात दोनचार सेकंदांचा भोंगा झाला. कारखान्यावर असतो तसा. मी दचकलोच. अरुण म्हणाला, “चला, जेवायला बोलावणं आलं. आता आमच्या कुत्र्यांची मजा बघ हं !” भोंगा सपतोय तोच त्याच आवाजात दोन्ही कुत्र्यांनी लांबलचक सूर काढला. वर लोंबणारं बटन दाबलं, तेव्हा परत तसाच भोंगा वाजला. त्यावर परत कुत्र्यांनी तसाच सूर काढला. शेतात गेल्यावर जर त्या माणसाला घरी परत बोलवायचे असेल तर ही भोंग्याची सोय चांगलीच उपयोगी पडते.

चहाचं सेशन फार न लांबवता आम्ही सकाळच्या कोवळ्या उन्हातच शेताकडं निघालो. उंच वाढलेल्या निलगिरीच्या झाडांच्या गर्दीतून आम्ही पुढं जाऊ लागलो. तऱ्हेतऱ्हेच्या झाडांची गर्दी झालेली होती. ती सगळी सरळ वाढून वीसतीस फूट उंच गेलेली होती. ‘ग्लिरिसिडीया’ नावाचं झाड तर मुबलकच होतं. रुंद आकाराची पानं. पण रचना चिंचेच्या पानांसारखी. अरुण म्हणाला, “याला आपल्याकडं ‘उंदीरमार’ ही म्हणतात. याच्या मुळांमध्ये काहीतरी उंदीर रिपेलंट असावं. त्यामुळं झाडाच्या जवळ उंदीर फिरकतही नाहीत. हे झाड बहुगुणी आहे. भसाभसा वाढतं. आता बघ ना या माळावर दोन वर्षात दहादहा वीसवीस फूट वाढलंय. आपण उभे आहोत ना, ते वसाहतीचं कुंपण आहे. पण हे कुंपण किती गरजा पूर्ण करणार आहे बघ. एकूण दहा प्लॉटसची ही वसाहत आहे. त्यातला निम्मा भाग कुंपणासाठी ठेवलाय. इथं इतकी दाट झाडी होणार आहे, की बाहेरच्या जनावरांना आत येताच येणार नाही. शिवाय ग्लिरिसिडीयाला ते तोंड लावत नाहीत. म्हणजे वसाहतीचे संरक्षण कुंपणामुळे होणार आहे. पण त्यापेक्षा ते ‘विंड बॅरियर’ म्हणून जास्त उपयोगी आहे. इकडं माळरानावर वारा मोकाट असतो. त्यामुळं जमिनीत दिलेल्या पाण्याचं बाष्पीभवन फार वेगानं होतं. तसंच या झाडीमुळं इथलं तापमान थंड होतं. दोन्हीमुळे आमची पाण्याची गरज निम्म्याहून कमी होते. या कुंपणामध्ये बघ किती प्रकारची झाडे आहेत.”

तिथं निलगिरी, सुबाभूळ, कडूलिंब, वेडी बाभळ, डांगी बाभळ (याच्या गोल पिवळ्या गुबगुबीत फुलांना काय छान वास होता आणि या बाभळीच्या शेंगा डांग्या खोकल्यात औषध म्हणून वापरतात.) हे प्रकार, शेलवट, (अरुण म्हणाला, “तुला हे वूडकार्व्हिगला उत्तम. मोल्ड करण्यासाठी याचा वापर करतात.”) निरगुडी, बांबू, वेत, सागवान, लिंबारा, घायपात अशी अनेक प्रकारची झाडे त्यानं दाखवली.

अरुण म्हणाला, “जळणाचं लाकूड इथं मिळणार आहे. डोमला लागणारं लाकूड इथंच तयार होणार आहे.”

मी हसून म्हटलं, “सूर्यप्रकाशावर लाकडं बनवायचा उद्योग ?”

“हा, तोच. इथं आपलं घर या जमिनीतून उगवणार आहे ! बांबू, वेत, निरगुडीपासून फर्निचर होऊ शकेल. जळण इथलंच. आपण ‘वूड-गॅस’ करून त्यावर मोटारसुद्धा चालवणार आहोत. फार दूर जायच नाही; पण इथून बाजारात जाऊन यायला ती उपयोगी पडेल.”

“पण ते तंत्र एवढं विकसित झालंय का ?

“अरे, युद्धकाळात वूड-गॅसवर ट्रामसुद्धा चालल्या होत्याच की, आम्ही तो ब्रेक थू करणारच. आता विहिरीवरचा पंप वूड-गॅसवर चालवतो. आम्ही जमीन तयार झाल्यावर पाच वर्षांनी एम. एस. ई. बी. विजेचं कनेक्शन तोडणार आहोत, तेही समारंभपूर्वक. डिझेलला पर्याय म्हणून एरंडीचं तेल पुढं येऊ पाहतंय. आमच्या तात्यांनी एक-दोन एकरांच्या प्लॉटमध्ये एरंड लावलाय. बघूया.”

पुण्यात असतो तर हा आत्मविश्वास मला अनाटायी वाटला असता. पण आता मीही या स्वप्नात सामील व्हायला लागलो होतो.

वेगवेगळ्या, सुरेख रंगाची फुलपाखरं फिरत होती. झाडावर बसलेला ‘ग्रे हॉर्न बिल’ हा पक्षीही दाखवलाय. झाडाच्या आडव्या फांदीवर मधाचं पोळंही लटकत होतं.

निलगिरीच्या झाडांकडं बोट दाखवून म्हणालो, “ही झाडे खूप पाणी खातात, असं ऐकलंय; ते खरं आहे का ?

“तूच बघ ना, तसं असतं तर शेजारी तऱ्हेतऱ्हेची झाडे अशी उगवली असती का ? हे झाड फास्ट वाढतं, उंच जातं, पाणी खातं; पण थोड्या काळात एवढं बायोमास देणारे हेच एक झाड आहे. आता याच्या शेजारीच हे चिंचेचं झाड किती उंच गेलंय बघ. एका सीझनमध्ये दहा फूट वाढतं का कधी चिंचेचं झाड ? पण इथं आम्ही काय केलं; या झाडांमध्ये कुस्ती लावली. आता त्याला निलगिरीशी स्पर्धा केलीच पाहिजे. आपण जी अंतरा-अंतरावर रोपं लावतो ना, त्यामुळं रोपं आळशी होतात. इथं हे चिंचेचं झाड जितकं वर गेलंय ना, तितकीच त्याची मुळं खाली गेली आहेत. जेव्हा कठीण थर फोडून खाली घुसतील, तेव्हा तिथं त्याला पाणी लागलं की ते झाड जगलं. मग वर दुष्काळ पडला तरी त्याला काळजी नाही.”

“पण चिंचेचं झाड एरवी डेरेदार असतं. तसं हे होणार नाही.”

“वर गेल्यावर होईल. आपण जसं त्याला शिकवू तसं ते वागेल. जिथं फांद्या फुटायला हव्यात तिथं त्याला जागा करून दिली की झालं.” एका वेड्यावाकड्या निलगिरीच्या झाडाकडं बोट दाखवून म्हणाला, “आता हे झाड

नीट वाढलेलं नाही, त्या अर्थी याचा 'प्रोग्रॅम' चांगला नाही. ते मी तोडून टाकणार. आता हे सरळ छान वाढलंय, त्या अर्थी त्याचा प्रोग्रॅम चांगला आहे; ते राहू देणार ?”

“प्रोग्रॅम ?” ही अरुणची कॉम्प्युटर परिभाषा असावी.

“प्रत्येक बी म्हणजे प्रोग्रॅमच असतो. चांगलं प्रोग्रॅमवालां बी, रोप ठेवत गेलो की आपोआपच सगळी झाडं चांगलीच येणार. आता या झाडाचं मी सगळं खोड तोडलंय. तिथं आता ज्या फांद्या फुटल्यात त्यासुद्धा किती रसरशीत आणि सरळ वर जाताहेत बघ. कारण काय ?”

“प्रोग्रॅमच चांगला आहे !” मी हसून म्हटलं आणि त्यानंही शिक्षकासारखी मान डोलावली.

दाभोलकर त्याला म्हणाले होते, ‘चांगली शेती ही चौरस फुटात मोजायची नसते; तर ती घनफुटात मोजायची असते आणि ते घनफूट जमिनीच्या वर जसे असतात तसे जमिनीच्या खालीही असतात.’ इथं अरुणनं दाभोलकरांना समाधान वाटेल अशी भरपूर घनफूट शेती करून दाखवलेली दिसत होती.

झाडांच्या स्वभावाची अरुणला चांगली समज आहे. तो म्हणाला, “मला आमचे मित्र म्हणत होते, तू नारळ कां लावले नाहीस ? आता मी नारळ लावलेत. कारण भोवती आता सोबतीला त्याच्या इतर झाडं आहेत. आता ते वाढेल.”

मला ते पटलं, कारण कोकणामध्ये गेलो होतो, तिथला माणूस म्हणत होता, ‘नारळाचं झाडं फार घाबरत असतं. जवळ दुसरं झाड किंवा इमारत असली तर ते वाकून तिरपं होऊन मग वर जातं.’

अरुणच्या कुंपणरूपी दाट जंगलातून आम्ही मधल्या मोकळ्या जागेत आलो. आतला प्लॉटही ग्लिरिसिडीयाच्या आडव्या रांगांनी विभागलेला होता.

“एवढी ग्लिरिसिडीया कशाला लावलीय ?”

“खूप उपयोग आहेत. याच्या पानांमध्ये नायट्रोजनचं प्रमाण खूपच असतं. झाडांना युरिया द्यायचा कशाला, फॉस्फेट्स घालायची कशाला ? राजस्थानमध्ये ‘रॉक फॉस्फेट’ हे मातीसारखं मिळतं. इथंही जवळपास मातीमोल भावानं मिळतं. ते झाडाच्या बुंध्याशी टाकायचं. ग्लिरिसिडीयाची पानं, पाचोळा टाकून द्यायचा. एक प्रकारच्या बॅक्टेरियाचं कल्चर आपल्याकडं तयार होतं. सासवडजवळ एकाची फॅक्टरी आहे, ते विरजण आणून घातलं की पुढचं काम सगळं बॅक्टेरिया करतात. अरे, हे झाडं म्हणजे फर्टिलायझरची फॅक्टरीच आहे. आता फॅक्टरी तरी काय करतात ? रॉ-मटेरियलपासून अर्क काढतात, त्यावर रासायनिक प्रक्रिया करतात, त्यातून प्रचंड पोल्यूशनही करून ठेवतात. ती

ट्रान्सपोर्ट करून अनेक पटींनी किंमत वाढवून आम्ही घेतो. त्यापेक्षा आपण या मार्गाने ते डायरेक्ट बॅक्टेरियाच्या साह्याने मॅन्युफॅक्चरच करू शकतो ना, अगदी झाडाच्या तळाशी.”

अरुणच्या घरी लसूण, कडुलिंब आणि तत्सम काही वनस्पतींच्या अर्कांचे द्राव मोठमोठ्या बरण्यांमध्ये ठेवले आहेत. सकाळीच जाधवांना ते मिश्रण रॉकेलमध्ये मिसळून फवारणी करायच्या सूचना देत होता.

“आता या मधल्या रांगा हा सुद्धा माझा ‘विंड स्क्रीन’ आहे. तो छाटणी करून मी कमीजास्तही करू शकतो. मध्ये लावलेल्या काही रोपांवर मला सावली पाहिजे. या दोन रांगांतल्या काही फांद्या एकमेकींना बांधल्या, की झाली खाली सावली.”

“दोन रांगांमधल्या जागेत झुडपांचं रान माजलं होतं. मी म्हटलं, “हे असं काय ?”

“ही झुडपं मी तोडणार, याच जमिनीवर ती वाळू देणार, यातच ती मिसळून जाणार. असा गुबगुबीत थर तयार झाला पाहिजे जमिनीवर. आता यातही कितीतरी चांगलीही झाडं आलीत बघ.” एक भेंडीचं झाडं दाखवलं, गवारीचं दाखवलं, भुईमुगाचा छोटा प्लॉट दाखवला. “आम्ही आम्हाला पाहिजे तेवढी तोडतो, बाकीच्या शेंगा तशाच वाळतात. खाली पडतात. भरपूर रोपं येतात. आपलं काम फक्त जी रोपं चांगली आहेत ती ठेवायची, बाकी काढून टाकायची. शेती म्हटलं की क्षितिजापर्यंत पोचलेली एकसारखी कॅलिफोर्निया टाइप शेती हे समीकरण आपल्या डोक्यात बसलं आहे. ते लोक हे पाहून चक्रावतात. म्हणतात, ‘हे साफसूफ कां करीत नाही ?’ आम्हाला तसं नकोच आहे. आम्हाला उलट बायोडायव्हर्सिटी (जैविक विविधताच) हवी आहे. या भुईमुगाच्या शेंगा बघा. सगळ्या शेंगा अगदी सारख्याच पुष्ट झाल्यात.”

अनेक छोट्या प्लॉटमध्ये उसाचाही एक प्लॉट होता. तो म्हणाला, “उसासाठी पाचशे स्क्वेअर फूट जागा ठेवलीय. म्हणजे पाचशे झाडं. यातून इतका गूळ किंवा इतकी साखर होऊ शकते.”

“रस उकळून गूळ काढणं समजू शकतो, पण साखर ?”

“अवघड नाही. सेंट्रिफ्यूगल फोर्सनं साखर करणं सोपं आहे आणि नुसत्या उसाचीच नाही तर बीट, शिंदीसारख्या वेगवेगळ्या झाडांपासून ही साखर, खडीसाखर करता येते.”

ऊसतोडणी कामगारांची मी मागे पाहणी करीत होतो. त्यावरून काही आठवण होऊन विचारलं, “अरे, ते ऊसतोडणी यंत्र कोणी तयार करत होतं ते झालं का ?”

“नाही. ते जमलेलं नाही. ऊस काही सरळ ताठ उभा नसतो. काही ऊस लोळलेले असतात. त्यामुळे यंत्र तिथं चालत नाही.” पुढे हसून म्हणाला, “ऊस लोळतो ते वजन पेलवेनासं झालं की. म्हणून असं म्हणतात, ‘की ऊस लोळला म्हणजे शेतकरी उभा राहिला आणि ऊस उभा असला तर समजावं की शेतकरी लोळला.’” मी हसू लागलो. या शेतीतल्या गमती अरुणमार्फत मला पहिल्यांदाच कळत होत्या.

अधूनमधून तुरळक दिसणाऱ्या काँग्रेस गवताकडे बोट दाखवून म्हणाला, “आता या भागात काँग्रेस गवत हा फार मोठा प्रश्न आहे. आम्ही कधी काँग्रेस गवत काढलं नाही. बाहेर काय होतं, जनावर चरताना चांगलं गवत नेमकं हुडकून, हुडकून खातात किंवा माणसं चारा कापून नेताना चांगलं गवत नेतात. त्यामुळे या काँग्रेस गवताला स्पर्धाच राहत नाही. तुम्ही कुंपण घालून चाराबंदी करा. चांगल्या गवताचं बी फेका. आता मी सगळीकडे ऑस्ट्रेलियातूनन आलेलं ‘हमाटा’ नावाच्या गवताचं बी फेकलय. काँग्रेस गवत माजणारच नाही.”

“थोडक्यात म्हणजे कुस्ती लावा. तुला कोल्हापूरचे लोक बहुधा मानपत्र देतील.”

अरुणनं असे दहावीस प्लॉट पाडलेत. मेसलगतच्या प्लॉटवर आधी झाडी लावल्यानं तिथं दाट झाडी आलीय. पुढचे प्लॉट त्या मानानं विरळ आहेत. तो म्हणतो, “अजून वर्षा-दोन वर्षांत इथलीही झाडी दाट होईल.” त्याच्या सोलापूर, पुणे, मुंबई इथल्या मित्रांनी प्लॉट्स घेतलेत. त्यांच्या नावाच्या पाठ्या त्या प्लॉट्सवर होत्या. सी. डॅकचा विवेक सावंत, शोभा व अनिल भागवत, हेमंत गोळे अशी काही ओळखीची नावंही त्यात दिसली. पहिल्या पाच वर्षांत पूर्वतयारी झाल्यावर ही कुटुंबे इथे राहायला येणार आहेत. निदान तशी अपेक्षा आहे. यात तिथं काम करणाऱ्या सुनंदाबाईंच्या कुटुंबाला सामावून घेतलेलं आहे.

या प्लॉट्समधल्या रस्त्यांची जागाही वाया घालवलेली नाही. त्या रस्त्यावर मांडव करून त्यावर वेली सोडलेल्या आहेत. त्यातसुद्धा अरुणचं प्लॅनिंग आहे. घराजवळ येणाऱ्या मांडवाच्या भागात जाई, जुई, मधुमालती असे सुवासिक फुलांचे वेल आहेत. या मांडवाचे वासे, लाकडं इथं वाढलेल्या कुंपणातून घेतली आहेत.

प्रत्येक प्लॉटच्या एका टोकाला डोम पद्धतीनं बांधलेलं घर असणार आहे. त्याच्याभोवती मोठं अंगण असणार आहे. तिथं वाळवणं वगैरे करता येतील. या सगळ्या प्लॉटमध्ये धान्य, कडधान्यं, ऊस. त्यानं सर्व गरजा अगदी वाढीव स्वरूपात गृहीत धरून त्याप्रमाणे त्यांच्या जागा व आकार ठरवलेले आहेत. ही

‘फोटोट्रॉन’ पद्धतीची शेती म्हणजे कसून केलेली असणार. त्यातलं झाड आणि झाड कसून वाढवलेलं. ही सगळी शेती कुदळीनं, हातानं करता येईल अशी. बैल लागलाच तर वाहतुकीला.

डोम म्हणजे अरुणच्या कामातली स्पेशालिटी. सगळ्या प्रकल्पावर जागोजाग तऱ्हेतऱ्हेचे डोम उभे आहेत. १९५६ मध्ये बक मिनिस्टर फ्यूलर या अमेरिकन इंजिनिअरने हा प्रथम तयार केला. १०० त्रिकोण एकत्र केले, की हा फूटबॉलसारखा आकार बनतो आणि ते जगातलं अतिशय ताकदवान स्ट्रक्चर आहे. त्याची ताकद वापरलेल्या मटेरियलमध्ये नसून त्याच्या भूमितीमध्ये आहे. त्याला ६० टोकं आहेत आणि आता १९९१ मध्ये शास्त्रज्ञांना त्यानं बनवलेल्या भूमितीचा आकार असलेला कार्बनचा असाच एक मॉल्युकूल प्रत्यक्ष निसर्गात (फ्यूलरच्या मृत्यूनंतर) सापडलाही. आतापर्यंत बॅझिन रिंग या षट्कोनी आकाराचा फक्त सहा टोकांचा मॉल्युकूल असूनही त्यापासून एवढी रसायने तयार झाली. आता साठ टोकं उपलब्ध झाल्यानं जगात रासायनिक क्रांतीच होऊ घातली आहे. त्यातनं कॅन्सरवरची औषधं हाती लागत आहेत. रूम टेम्परेचरला काम करू शकणारी सुपर कंडक्टिव्हिटी मिळवू पाहत आहेत.

आपल्याकडे पाबळला विज्ञानश्रमात डॉ. कलबाग यांना डोम बांधायला प्रथम सुरवात केली. पण त्याचा सांगाडा लोखंडी व आवरण सिमेंटचे असल्यानं एका मर्यादेपेक्षा किंमत खाली येत नव्हती. तोच प्रवाह अरुणनं खूप पुढं नेऊन ठेवलाय. लोखंडी सांगाड्याएवजी बांबूसारखे बायोमास वापरून त्याची किंमत खूप खाली आणलीय. डोमची पाण्याची टाकी, डोमचा गोबर गॅस प्लॅंट असं काय काय केलंय, करू घातलंय. आम्ही त्याचा प्रकल्प बघत बघत एका मोठ्या डेरेदार झाडापाशी आलो, तर जवळ आल्यावर लक्षात आलं की तो वेली चढवलेला डोम आहे. बाहेर नुसता डोमचा बांबूचा सांगाडा उभा केलाय. त्यावर वेली सोडल्यात. त्या घेवड्याच्या, काकडीच्या, आणखीन कसल्या कसल्या आहेत. त्याच्या आत दोन फूट अंतर सोडून दुसरी झोपडी तयार केलीय. तिचा आधार त्या डोमच्या वरच्या टोकापासून घेतलाय. थोडक्यात, ती झोपडी आत टांगलीय. मध्ये खांब्याची गरजच नाही. बाहेर गच्च वेलींचा मांडव. त्यामुळे मधल्या हवेच्या थरामुळे भर उन्हाळ्यातही अगदी एअर कंडिशनड जागेसारखे थंड वाटते. हिवाळ्यात ऊबदार. आतली झोपडी गवताची आहे. त्या गवताला सी. सी. एफ. नावाची केमिकल ट्रीटमेंट दिल्यानं ते गवत वॉटर आणि फायरप्रूफ झालं आहे. झोपडीचा अगदी खालचा भाग कुडाचा आहे. बांबूच्या चटईला काचा, बोरीचे काटे मिसळलेल्या मातीनं सारवलं आहे. म्हणजे उंदीर आत येत नाहीत. त्यावर त्यानंच बनवलेल्या यंत्रानं गिलाव्याचा थर दिलेला आहे. मधल्या

भागात प्रकाशासाठी नुसत्या तुराट्यांच्या काड्यांनी बनवलेली एक गॅप ठेवली आहे.

मधल्या गॅपमध्ये जाऊन अरुणनं दाखवलं, की वेली या बांबूच्या सांगाड्याभोवती कशी घट्ट वीण तयार करताहेत. घेवड्यांनी वेल तर अंगठ्याएवढी जाड होऊन तिनं बांबूच्या कामट्याभोवती अगदी घट्ट लपेटलं होतं. अरुण म्हणाला, “आता मूळ बांबूपेक्षा हे वेलींचं नेटवर्क हेच स्ट्रॉंग स्ट्रक्चर झालंय. समजा, आपल्याला हे स्ट्रक्चर जिवंत स्वरूपात नकोय, वेलीला सीसीएफचं इंजेक्शन दिलं की याचं अगदी वाळलेलं लाकूड होऊन जाईल. तुम्ही दुसऱ्या वेली लावू शकता.”

अरुणचं स्वप्न असं, की अशा एअर कंडिशन झोपडीत पुस्तक वाचत बसायचं. मनात आलं की खिडकीतून हात बाहेर काढून काकडी तोडून खात बसायची. आता हा डोम घेवड्याने लगडला आहे. तो म्हणाला, “आम्ही पाहिजे तेवढ्या शेंगा तोडतो. करायच्यात काय सगळ्या तोडून ? राहू देत तिथंच.”

कुठंही एक इंच व्यासापेक्षा जास्त जाड असलेलं टिंबर न वापरता तिथंच अक्षरशः उगवलेला डोम पाहून मी थक्क झालो. पाण्याच्या टाक्या, टायर-ट्यूब तत्त्वाने केल्यात. टायरचं काम स्ट्रॉंग स्ट्रक्चर पुरवणं, ट्यूबचं काम फुगवता येईल असा इलॅस्टिक आकार देणं. तसंच आतनं पॉलिथिन बॅग हे पाणी धरून ठेवण्याचं काम करील. बाहेरचा बांबूचा पूर्णाकार डोमचा सांगाडा त्याला आधार पुरवेल. (तो पाईपलाइन टाकणार आहे, तीही याच तत्त्वावर. चर खणणार. त्यात आधी विटकरीचा थर व नंतर रेतीचं अंथरूण करणार. त्यावर पातळ पॉलिथिनचा पाइप ठेवणार. बाजूनही रेतीचं पॅकिंग देणार. रेती याला आधार पुरवणार. पॉलिथिन फक्त वॉटरप्रूफ लायनिंग म्हणून उपयोगी पडेल. यानं कितीतरी किंमत कमी होईल. अरुणचं म्हणणं, कशाला जैन पाइपवाल्यांना पैसे द्यायचे ?)

अरुणच्या या शेतीला पाणी एका विहिरीचं आहे. पण ही विहीर त्याच्या शेतीपासून अडीच किलोमीटर दूर आहे. स्कूटरवर विहीर पाहायला गेलो. गावानजिक एक कोरडा कॅनॉल जातो. कॅनॉलची ही एक शाखा आहे. या कॅनॉलच्या पलीकडे उसाची शेती. तिथं पाण्याचा अतिरेकी वापर. वॉटर लॉगिंग हा प्रॉब्लेम. कॅनॉलच्या अरुणच्या बाजूला दुष्काळी माळरान. कॅनॉलच्या पलीकडे एक छोटा खडकाळ तुकडा अरुणने तिथल्या गरीब शेतकऱ्याकडून विकत घेऊन विहीर खणली. तिथं पाणी जात असल्यामुळे आसपासच्या जमिनीतलं पाणी ड्रेन होत असल्यानं त्या शेतांचा मधल्यामधे दर्जा सुधारत

आहे. या विहिरीवर पंप बसवून त्याची पाइपलाइन कॅनॉलच्या एका कमानी खालून कोरड्या भागाकडे आणून अष्टावीस शेते क्रॉस करून अरुणने स्वतःच्या शेतीकडे आणली आहे. (यातल्या तीन शेतकऱ्यांचा विरोध विसर्जित करण्यात सहा महिने गेले.) मी विचारले, “ही मोटार चालू करायला, बंद करायला तुम्हाला इतक्या लांब यावं लागत असेल.”

तिथल्या खांबावर फिक्स केलेल्या लाल बॉक्सकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “त्यासाठी हे गॅजेट काढलंय ना आम्ही. आमच्याकडे टेलिफोन आहे. इथं त्याचं एक्स्टेंशन आहे. आम्ही तिकडनं कोड नंबर फिरवला की पंपाचा स्वीच चालू होतो किंवा बंद होतो.” एका छोट्या पंपाकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “या जागेच्या मूळ मालकालाही आम्ही या पंपातनं पाणी देतो. तो आता भुईमूग घेऊ लागला आहे. त्याची परिस्थिती सुधारत चालली आहे.” कडेला बंबासारखं विचित्र दिसणारं यंत्र होतं. ते काय विचारता तो म्हणाला, “हा आमचा वूड-गॅस प्लांट.” त्यात दोन इंच व्यासाचे आणि दोन इंच लांबीचे लाकडांचे तुकडे टाकलेले होते. तो म्हणाला, हे तुकडे इथं जळतात. तो गॅस नळीतून खाली येतो. येताना पाण्यानं धुतला जातो. इथून पुढं तो असा आत जाऊन या डिझेल इंजिनापाशी येतो. सुरवातीला डिझेलवर किंवा विजेवर यंत्र चालू करायचं, नंतर वूड-गॅसवर पुढं चालू ठेवायचं, हे शक्य आहे. आपण व्यवस्थेविरुद्ध उभे राहत असल्याने ही व्यवस्था आज ना उद्या आपली कोंडी करायचा प्रयत्न करणारच. तोपर्यंत आपलं हे तंत्र विकसित करून ठेवायचं. तो हसून म्हणाला, “युद्धाची तयारी नेहमी शांततेच्या काळातच होत असते, खरे की नाही ?”

अरुणने या प्रकल्पास तीन वर्षांपूर्वी सुरवात केली. त्यापूर्वी त्याने काय काय केले याविषयी कुतूहल होते. लोकविज्ञान चळवळीत तो होता, हे माहीत होते. पण बाकी काहीच माहीत नव्हते. पण बऱ्याच खडतर काळातून तो गेल्याचे ऐकले होते. दुपारचं जेवण झाल्यावर झोप घेण्यासाठी आम्ही मधल्या झोपडीत आलो. आणि त्यात हा विषय निघाला. मग जे बोलत बसलो ते उन्हां उतरल्याचं एकदम लक्षात आलं. मग बाहेर अंधार पडल्याचंही कधीतरी समजलं. सुमंगल येऊन बसली होती. मधूनच ती उठून कामे करून जात होती. तरी आम्ही बोलतच होतो.

अरुणचा स्वभाव शाळेपासूनच खटपट्या. पुण्याच्या भावे स्कूलमध्ये होता. आठले सर आणि कुरूलकर सर विज्ञान-प्रदर्शन भरवायचे. अरुणने त्यात वीजनिर्मिती केंद्र, थ्रेड-सॉ मशीन केले होते. तेव्हापासून त्याला हा नादच

लागला. जुना बाजार हे त्याचं विद्यापीठच झालं. वडील रविवारी एक रुपया द्यायचे. त्यात जास्तीत जास्त घेता यावे म्हणून लोकमान्यनगरातून तिथपर्यंत पायी जात असे. दिवसभर खरेदी चाले. ९ वी, १० वी व ११ वीपर्यंत हे व्यसन चालूच होते. परीक्षेच्या दिवसातही हेच काम. सॉलडिंग, मशीन खोलणे, वेल्ड करणे हे उद्योग करीत बसायचा. स्वतः रेडिओ सेट करायचा. साबणाच्या बॉक्समधला रेडिओ केला होता.

पुढे ॲग्रिकल्चर कॉलेजला प्रवेश घेतला. पहिल्याच दिवशी त्याची बी. के. धोंडे सरांशी गाठ पडली. ते मराठीत मॅथेमॅटिक्स शिकवायचे. त्याच्या जीवनाला एकदम दिशाच मिळाली. धोंडे सर म्हणजे हाडाचे संशोधक. त्यांनी अतिशय सोप्या पद्धतीने सारा यंत्र तयार केलंय. आता जमिनीचे कांट्रॅस काढायला कांटूर-मार्कर तयार केलाय. प्लोटिंग सायफन तयार केली. खूप अवजारं त्यांनी तयार केलीत. त्यासाठी त्यांना तीनदा पारखे ॲवॉर्ड व इतर पारितोषिकेही मिळालीत. ॲग्रिकल्चर कॉलेजातलं शेती अवजारांचं म्युझियम फारच छान आहे. अरुणला अलिबाबाची गुहाच उघडल्यासारखं झालं. तिथं त्यावेळी ॲग्रिकल्चर इंजिनिअरिंगमध्ये एम. एस्सी. बाय रिसर्च असायचं. धोंडे सरांबरोबरच तो आपण पहिल्या वर्षाचे विद्यार्थी आहोत हे विसरून एम. एस्सीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये पडीक असायचा. तो स्वतःला एम. एस्सी. स्टुडंटच समजू लागला होता. त्यामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष व्हायचं. पण तरी फर्स्ट क्लास सोडला नाही. एम. एस्सी. च्या मुलांना इथला जुना बाजार माहीत नव्हता. वर्कशॉप माहीत नव्हते. अरुण ती सर्व पळापळ करायचा. त्या वेळी अरुणने एक पेरणी यंत्र तयार केले होते. ते पाहून सगळ्यांनी कपाळाला हात लावला. इतकी सोपी कल्पना आधी कशी सुचली नव्हती ? त्यानं एक रांगोळं घेतलं आणि त्याला जे धान्य पेरायचं त्या आकाराची त्या अंतरावर भोकं ठेवली. झालं यंत्र. नंतर कहर म्हणजे बुटातलं पेरणी यंत्र केलं. शेतातून नुसतं ते बूट घालून चालायचं. पाऊल टेकलं की धान्याचा दाणा बुटातून जमिनीत पेरला जाण्याची सोय.

विद्यार्थ्यांमध्येही तो लोकप्रिय होता. कॉलेज निवडणुकांत त्याने आपल्या मित्रांचा प्रचार करण्यासाठी एक रेडिओ केंद्र बनवून प्रत्येक वर्गात वेगवेगळ्या ट्रॅन्झिस्टरवर मित्रांचा प्रचार केला होता.

याच सुमारास धोंडे सरांनी नोकरी सोडली व स्वतःचा 'अजिंठा फार्म मशिनरी' नावाचा कारखाना काढला. मग अरुणचा मुक्काम तिकडेच. शेवटी एकदाचा तो बी. एस्सी. (ॲग्रि.) झाला. 'सायका फर्ट' या गायगी कंपनीचा भाग असलेल्या खतांच्या कंपनीचा सेल्स रिप्रेझेंटेटिव्ह म्हणून एक वर्ष नोकरी

केली. एव्हाना त्यानं बैलांवर चालणारं फवारणी यंत्र, ड्रिझल पॉवर टिलर आणि बरीच अवजारां तयार केली होती. त्याला पारखे ॲवॉर्ड, वाय. आर. भिडे इंडस्ट्रियल रिसर्च ट्रस्ट ॲवॉर्ड, इन्व्हेन्शन प्रमोशन बोर्डाचं ॲवॉर्ड मिळालं. या अवजारांची पेटंट्सही त्यानं मिळवली.

बँकांमध्येही त्या वेळी ॲग्रिकल्चर ऑफीसर म्हणून कधीही नोकरी मिळू शकत असे. सेंट्रल बँक ऑफ इंडियात तो नोकरीसाठी गेला असता तिथल्या अधिकाऱ्यांनी त्याचा बायोडाटा पाहून म्हटलं, "तुम्ही कशाला नोकरीत येता ? स्वतःचा उद्योग काढून ही यंत्रे बाजारात आणा, आम्ही तुम्हाला कर्ज देऊ. बोला, किती लागेल कर्ज ?"

अरुणला हा प्रश्न अनपेक्षित असल्याने काही तास विचार करून त्याने तीस हजार कर्ज मागितले. ते लागलीच मंजूरही झाले. सोलापूरच्या वढावकरांच्या वर्कशॉपमध्ये ते यंत्र तयार करून घेतलं. आता याच्या ट्रायल्स शेतकऱ्यांपुढे, कृषी विद्यापीठात नेऊन दाखवून ऑर्डर मिळवल्या पाहिजेत. अरुण त्या यंत्राचे तेरा भाग करून पार्सले एस. टी. वर चढवायचा. त्या गावच्या स्टँडवर उतरवायचा. स्टँडवरच ते जोडायचा. हा धामाधूम झालेला. याची गंमत पाहायला बघ्यांची गर्दी. मग बैलगाडी मिळवून ती शेतापर्यंत न्यायचा. ट्रायलला लोक वाऽवाऽ म्हणायचे. पण ऑर्डर मिळायची नाही. याने तो थकून गेला. स्वतःचा टेंपो पाहिजे तर या ट्रायल्स देता येतील. याच्यासारख्या तरुण संशोधकाला आम्ही कर्ज दिले, अशा जाहिराती अरुणचे मोठे फोटो छापून बँक करून घेत होती. टेंपोसाठी 'महाराष्ट्र स्टेट फायनान्स कॉर्पोरेशन'कडे तो गेला. उद्योगपती आपटे डायरेक्टर बोर्डावर होते. त्यांनी महाराष्ट्र बँकेला फोन करून ताबडतोब २८ हजार रुपयांचे कर्ज द्यायला लावले. टेंपोने फास्ट टुरिंग करून भोपाळपर्यंत जाऊन त्याने बऱ्याच ऑर्डर खिशात टाकल्या.

तेवढ्यात ७१ चा दुष्काळ सुरू झाला. अरुणचा उद्योग दुष्काळात सापडला. गिऱ्हाइकांनी सगळ्या ऑर्डर रद्द केल्या. दुष्काळात यंत्र कोण घेणार ? एम. एस. एफ. सी. चे मधल्या काळात डायरेक्टर बोर्ड बदलले. आपटे गेले, खडीकर आले. एम. एस. एफ. सी. ने तात्पुरती गॅरंटी घेतली असल्याने त्यांनी आणि बँकेने पैसे भरा, असा धोषा सुरू केला.

इकडे सगळं घरही (वडील, काका वगैरे) दुष्काळात होरपळून निघत होते. बैल गेले. वडिलांनी विहिरीचं काम काढलेलं, त्यात घरातलं सगळं सोनं-नाणं गेलेलं. तरीही पाणी नाही. जिल्हा परिषदेच्या अधिकाऱ्यांनी सांगितलं, "आम्ही सगळ्या स्किम्स रद्द करून पैसे दुष्काळाकडे वळवलेत." त्यामुळे त्यांच्याही ऑर्डर मिळाल्या नाहीत. कारखाना निघण्याआधीच कर्जबाजारी झाला.

एम. एस. एफ. सी. ची एक 'टेक्निकल असिस्टन्स स्किम' नावाची आकर्षक योजना होती. त्याखाली संशोधकांना कर्ज मिळायचे. त्यासाठी अरुणने प्रयत्न सुरू केले. खिशात पैसे नसताना, मित्रांकडून पैसे उसने घेऊन त्याने सोलापूर ते मुंबई मोजून वीस चकरा मारल्या. कागद पुढे हलत नव्हते. पुढे मित्र, नातेवाईक जवळ उभे करीनात. हा सारखा पैसे मागणारा माणूस म्हणून याची प्रसिद्धी झाली होती. शेवटी एकदाचे मुलाखतीसाठी बोलावणे आले. अरुण कागदपत्रे, नकाशे घेऊन गेला. तज्ज्ञ म्हणून बोलावलेले लोक म्हणजे यंत्रसामग्री निर्माण करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये नोकऱ्या करणारे. त्या दीड तासाच्या इंटरव्ह्यूमध्ये तज्ज्ञांनी अरुणची चेष्टा केली. पुरी रेवडी उडवली, रिंगिंग केले. म्हणाले, "बैलाच्या शक्तीवर चालणारी अवजारे ? तुम्ही शेतकऱ्यांना मोहेंजोदडोच्या काळात नेताहात." त्यांनी अरुणपुढे जपानी, जर्मन, अमेरिकन कंपन्यांचे रंगीबेरंगी कॅटलॉग टाकले. म्हणाले, "ही पाहा किती नवीन अवजारे येत आहेत. स्वयंचलित, किती पॉश, किती आकर्षक, तुम्ही ही बैलांची अवजारे घेऊन कसे काय कॉपीट करणार. हे अशक्य आहे. आम्ही तुमचा प्रकल्प मंजूर करू शकत नाही. हा:हा:हा: पुअर चॅप, डझंट नो दी बिझिनेस."

त्या ऑफीसमध्ये अरुण ढसाढसा रडला. त्याची कागदपत्रे, नकाशे त्या एम. एस. एफ. सी. च्या गारीगार, पॉश, वातानुकूलित ऑफीसमध्ये तसेच सोडून आला.

तो विक्रोळी स्टेशनवर जीव द्यायला जाणार होता. पण आय. आय. टी. मधल्या मित्रांनी दोन दिवस त्याला समजावले व शांत केले.

सोलापूरला अक्षरशः पाच, दहा, वीस रुपये असे गोळा करायचा. मिनिस्टर गावात आला की त्यांच्या मागे पळायचा, त्यांना नकाशे, फोटो दाखवायचा, आश्वासने मिळायची; पण पुढे काही नाही. एकही प्रयत्न करायचं सोडलं नाही. एका व्यापाऱ्यानं त्याला सांगितलं, 'तुला कुणी सांगितलं अवजारां बनवायला ? तुझ्याकडं पेटंट आहे ना, मग त्या आधारावर मेटलचा पत्रा, पितळ, लोखंड उचल (त्याकाळी लायसेन्स राज होतं) आणि फर्निचरवाल्यांना वीक.' पण अरुणनं तसं केलं नाही.

एव्हाना अकोल्याला, मध्य प्रदेशात त्याच्या अवजारांच्या कॉप्या होऊ लागल्या होत्या. हा पुण्यातील प्रख्यात पेटंटच्या वकिलांकडं गेला. ते म्हणाले, "तरुण माणसा, हे तू विसर. तुझं काम नाही ते. तुझ्यात कोर्ट-कचेऱ्या करायची ताकद आहे का ? कायदा तुझ्यासाठी नाही."

धोंडे सरांची अवस्था हीच झालेली होती. पूर्ण कर्जबाजारी झाले होते. कारखान्याला बँकेने सील ठोकलं होतं. मुंबईला अरुण मॉडेलस घेऊन यायचा.

व्ही. टी. स्टेशनच्या गच्चीवर झोपायचा. खाली कॅन्टीनला खायचा, अशी दोन वर्षं काढली. शेवटी टेम्पो घेऊन तो नाशिक फाट्यावर उभा राहू लागला. भाडं मिळालं, की जायचा. तोच ड्रायव्हर आणि तोच हमाल. पाठीवर पोती, पेट्या असं अवजड सामान त्यानं उचललं आहे. दिवसपाळी, रात्रपाळी दोन्ही करायचा.

बँकेचं चाळीस हजार रुपयांचं कर्ज आता व्याजासहित ऐंशी हजार झालं होतं. बँकवाले कोर्टात गेले. शेवटचा फटका म्हणजे पेट्रोलच्या दरवाढीचा. पेट्रोलचे दर एकदम वाढले. हा लातूरला भाडं घेऊन गेला, तर तिकडं असताना ही भाववाढ झाल्यानं येताना पेट्रोलला पैसेच उरले नाहीत.

शेवटी बँकेने गाडी ताब्यात घेतली. धोंडे सरांचा कारखाना त्यांच्या ताब्यात होताच.

पुण्यात त्याचा भाऊ मोहन, मेडिकल कॉलेजला शिकत होता. तो 'मागोवा' मित्रमंडळीत उर्चेल जायचा. तिथं उद्योगधंद्याविषयी जी चर्चा चाले, ती अरुणला पटू लागली. सरकारवरचा त्याचा विश्वास कधीच उडाला होता. या सुमारास गोखले इन्स्टिट्यूटफॉर लघुउद्योजकांचा अभ्यास चालला होता. त्यात याला इन्व्हेस्टिगेटर म्हणून काम मिळालं. तीनशे लघुउद्योजकांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यात त्याला आढळलं, की त्याची जी अवस्था झाली, ती बहुसंख्य लघुउद्योजकांची झालेली आहे. "लघुउद्योजक हे मरण्यासाठीच जन्माला येतात. त्यांची इन्फंट मॉर्टॅलिटी (जन्मल्या जन्मल्या मरण्याचे प्रमाण) ८० टक्क्यांच्या वर आहे. बहुसंख्य लघुउद्योजक म्हणजे मोठ्या उद्योगांच्या व व्यापारी संस्थांच्या 'अनेकविध समस्या' सोडविण्यासाठी निर्माण केलेली लाचार मुकादमांची जात आहे. त्यांना केव्हाही चुचकारता येते, काम संपताच लाथ मारून हाकलता येते. आपण निर्माण केलेल्या मालाची साथी किंमत ठरवण्याची मुभा त्यांना नाही."

मागोवात तो स्वतःची हकीकत पोटतिडकीनं मांडू लागला. त्याच्या भाषेत आता त्याच्यात 'ड्रायव्हरचा बेदरकारपणा आलेला होता.' (हे निवेदन ऐकूनच सुमंगला प्रभावीत झाल्याचं तिने आमचं बोलणं चालू असताना सांगितलं. हे अरुणलाही नवीन होतं.)

याच काळात लग्न झालं. परिस्थिती खालावतच होती. उपजीविकेसाठी अरुण, सुमंगल, धोंडेसर, त्यांचा मुलगा हातगाडीवर साबण, हँगर्स विकू लागले. एका दुकानाबाहेर टेबल मांडीत. तिथं दोघांना मिळालेली पारखे व इतर अॅवॉर्ड्सचे ताम्रपट लावत. मोठ्या पुढ्यावर त्यांच्यावर ही कशी वेळ आली, ते लिहिलेलं असे. तिथंही हँगर्स विकत; पण त्याच सुमारास जवळलं प्रकरण

निघालं. सोसायट्यांमधून अनोळखी फेरीवाल्यांना चौकीदार येऊ देईनात. मग तोही उद्योग सोडून दिला.

किलॉस्कर कन्सल्टंटमध्ये नोकरी मिळाली; पण पहिलाच जॉब असा मिळाला : एका सी वीड्स बनावणाऱ्या मोठ्या कारखानदारानं त्याच्या लाइनमध्ये लघुउद्योजक शिरत आहेत, त्यांना कसं 'किल्' करता येईल, याची पाहणी सोपवली होती. मग तोही जॉब त्यानं सोडला. एव्हाना राहुलचा जन्म झाला होता.

'तेरे देस होम्स' या फॉरीन फंडिंग एजन्सीमध्ये नोकरी मिळाली. मग तो हा सगळा भाग सोडून गोंदियाला गेला. तिथं बांगलादेशहून आलेल्या निर्वासितांच्या छावणीत काम करू लागला. त्याचे सगळे मित्र शहादा, नंदुरबार येथे चळवळीत वाईट, अर्धपोटी अवस्थेत जगताना पाहिले आणि त्याही अवस्थेत त्यांनी फॉरीन फंडिंग नाकारले. यामुळं तीही नोकरी त्यानं सोडली आणि बाबा आमट्यांकडं जाऊन राहिला. बरोबर सुमंगला, तिची आई व राहुल हे होतेच.

एकदा सुमंगलची आई राहुलला कबिराची गोष्ट सांगत होत्या, "एक भिकारी देवाकडं गेला. रागावून म्हणाला, 'तू मला काहीच दिलं नाहीस.' देव म्हणाला, 'तुझ्याकडं दोन डोळे आहेत; मला देतोस का एक डोळा ? मी तुला हजार रुपये देतो.' भिकारी 'नाही' म्हणाला. देव म्हणाला, 'मग तू गरीब का समजतोस स्वतःला ? तुझ्याकडं हजार रुपये किंमतीचा डोळा आहे की !'

गोष्ट ऐकतानाच अरुण उठला आणि सरळ नागपूरला एका पेपरच्या ऑफीसमध्ये ओळखीच्या पत्रकाराकडं गेला व म्हणाला, "जाहिरात द्यायचा किती खर्च येईल ?" तो म्हणाला किती मजकूर आहे ? त्यानं मजकूर दाखविला, "किडनी व डोळा विकणे आहे." त्या पत्रकारानं तिथंच फोटोग्राफरला बोलावून अरुणचा फोटो काढून दुसऱ्या दिवशी ही बातमीच फ्लॅश केली, "कोंडीत सापडलेल्या वैज्ञानिकानं डोळे, किडनी विकायला काढली."

आनंदवनात असताना अरुणच्या अनेकांशी ओळखी झाल्या. तिथं येणारे अखिल भारतीय पातळीवरीचे अनेक लोक ओळखीचे झाले. जनता सरकार आले. जॉर्ज फर्नांडिस उद्योगमंत्री झाले. बाबा आमट्यांनी दिल्लीला स्वतः अरुणची आणि धोंडे सरांची अशा दोन फायली नेऊन दिल्या. (अरुणच्या ८० हजार व धोंडे सरांच्या एक लाख ६० हजारांच्या कर्जाचा प्रश्न होता.) हे काम व्हायला पाहिजे, असं सांगितलं; पण ते काहीच करू शकले नाहीत. त्यांनी बाबांना सांगितलं, 'मी या नोकरशाहीपुढं काहीही करू शकत नाही. मी नपुंसक आहे असं समजा.' अरुणनं सर्व खासदारांना सविस्तर पत्रं पाठविली. त्यांची

उत्तरं येऊ लागली. चाळीस खासदारांनी एकत्र येऊन सरकारला पत्र पाठविलं. कर्जफेडीसाठी सगळे मार्ग संपले आहेत, असे अनेक वैज्ञानिक होते, त्यांची अरुणला पत्रं येऊ लागली. उद्योग मंत्रालयाकडून एक अधिकारी पत्ता शोधत अरुणकडं आला. त्यांना तो म्हणाला, "तुम्ही इथं थांबूच नका. आधी धोंडे सरांकडं जा, त्यांना आधार देणं जरूरीच आहे."

त्या अधिकाऱ्यानं पुण्याला जाऊन बँकेच्या लोकांशी बसून कॉम्प्रमाइज केलं. जमीन सरांच्या भावानं ताब्यात घेतली. बँकेनं व्याज माफ केलं. मुद्दल फेडण्यासाठी सरांनी नायजेरियातील नोकरी पत्करून ते तिकडं रवाना झाले. अरुणलाही त्यांनी हीच ऑफर दिली. पण त्यानं ती धुडकावून लावली. म्हणाला, "मी कर्ज फेडणार नाही. मी बुडालो हा माझा दोष नाही. मी कोर्टातही येणार नाही. तुम्हाला काय करायचं ते करा. पुन्हा माझ्या दारात पाऊल टाकाल तर मी चपलेनं बडवीन. माझ्या घराचा लिलाव करा. होऊनच जाऊ द्या. मी त्याचं चलतचित्रण करून ठेवीन."

पुढे 'सीटू'चे कॉ. पंधे यांनी त्याची फाईल सी. पी. एम. च्या वासुदेव आचार्यकडं दिली. त्यांनी लोकसभेत फाईल नाचवीत प्रश्न उपस्थित केला. राजीव गांधींनी ती फाईल स्वतःच्या हातानं आपल्याकडं घेतली. त्यानंतर काय झालं माहीत नाही. ही सर्वच प्रक्रिया थांबली ती आजपर्यंत.

आनंदवनात असतानाच अरुणनं कोंडीत सापडलेल्या वैज्ञानिकांना एकत्र आणायचं ठरवलं. तिथंच त्याचा अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे, श्री. अ. दाभोलकर यांच्याशी संबंध आल्यामुळं या देशाला साजेशा तंत्रज्ञानाचं (अप्रोप्रिएट टेक्नॉलॉजी) वारे त्याच्या डोक्यात परत वाहू लागले. अनेक वैज्ञानिकांना पत्रं लिहून एक परिषद बोलाविली. तिला अभूतपूर्व प्रतिसाद मिळाला. त्यातून लोकविज्ञान संघटना स्थापन झाली. पुढील काही वर्षे तो आणि त्याच्या सहकाऱ्यांनी सपाटून काम केलं. ग्रहणाच्या वेळी ग्रहण बघायचा चष्मा तयार करून, तसे लाखो चष्मे अल्प किंमतीत विकले. विज्ञानयात्रा काढल्या, विज्ञान-जत्रा भरविल्या. एरो मॉडेलिंगचे, गावोगाव स्टेडियमवर लाखो लोकांच्या उपस्थितीत प्रयोग केले. अरुणचे सहकारी सांगतात, त्याचं प्लॅनिंग अगदी परफेक्ट असे. काय काय करायचंय त्याची टिपण, त्याला लागणाऱ्या सामानाच्या याद्या, तिकिटं छापायची असली तरी त्याच्यामागे एखाद्या वैज्ञानिकाची माहिती छापायचं प्लॅनिंग, वेगवेगळे जथे, निरनिराळ्या गावांतून जात असताना त्याचं हॅम रेडिओमार्फत एकमेकांशी ठेवलेला संपर्क, प्रदर्शनातल्या वस्तूंचं पॅकिंग-अनपॅकिंग करणाऱ्या स्वतंत्र यंत्रणा, कुठल्याही गाडीत ठराविक कार्यकर्त्यांव्यतिरिक्त उपटसुंभ मग तो पत्रकार असेना का,

त्यांना उतरवण्याचा कठोरपणा, कामाचे गांभीर्य विसरून ट्रीपसारखा आरडाओरडा करणारांची घरी परत रवानगी.... असे त्याचे अनेक पैलू त्याचे मित्र सांगतात.

भोपाळनंतर 'भारतीय जनविज्ञान जथा' आयोजित करणाऱ्यांमध्ये अरुण अखिल भारतीय कमिटीचा सेक्रेटरी होता. भारताच्या चारी कोपऱ्यांतून निरनिराळ्या मार्गांनी भोपाळला जमायचे. येताना पथनाट्ये, प्रदर्शनं इ. द्वारा विज्ञानप्रसार करित यायचं. याचं प्रचंड प्लॅनिंग अरुणनं केलं. चार सेक्रेटरी असले तरी दोघे त्यातले नसल्यात जमा होते. इतक्या भाषांमधली पथनाट्यं त्रिवेंद्रम येथे बसवली गेली. काही अहमदाबादला. त्याने उत्पल दत्त, सरदार हाशमीपासून ते आसामच्या हजारिका या संगीत दिग्दर्शकांपर्यंत लोकांना एकत्र आणलं होतं. पंजाबमध्ये 'बब्बर खालसा'ने, मणिपूरमध्ये बोडो खाशी अतिरेक्यांनी हा जथा जाऊ देणार नाही, खूनकी नदी बहेगी, असा दम दिला होता; दोन्ही गटांशी अरुणनेच प्रत्यक्ष बोलणी केली. श्रीनगरहून निघणाऱ्या जथ्याला अरुणने पंजाबात शिरण्यापूर्वी सांगितलं, 'कुणाला इथं उतरून घ्यायचं असलं तर उतरून घ्या;' पण विशेष असं, की एकही जण बसमधून उतरला नाही. पंजाबमध्ये तर त्यांचे अभूतपूर्व गर्दीचे कार्यक्रम झाले. सगळ्या आयोजनात अरुण तर स्कूटरवर फिरावे त्या सहजतेने विमानाने भारताच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत फिरला.

या जथ्यात विज्ञानशिक्षकांनी भाग घेतला, तर त्यांना भरपगारी रजा द्यावी असा केंद्र सरकारचा आदेश होता. ते पत्र दाखवून सुमंगलने शाळेच्या मुख्याध्यापकांना रजा मागितली. त्यांनी ती दिली. त्यानुसार तिने जथ्यात भाग घेतला. पण नंतर झेड. पी. च्या आडमुठ्या शिक्षणाधिकाऱ्यानं 'ऑब्जेक्शन' काढून तो 'सर्व्हिस ब्रेक' धरला. या बिनपगारी रजेचे निवृत्तीपर्यंत होणारे परिणाम मोजले तर तिचं ८५ हजार रु. चं नुकसान होतं. हे प्रकरण तिने आता लोकायुक्तांपर्यंत नेलं आहे. सुमंगलच्या नोकरीनं त्यांच्या सर्व चढ-उतारात आधार पुरवला. दुष्काळ त्यामुळे सहन करता आले. मी एकदा सुमंगलला म्हटलं, "या अरुणबरोबर संसार करताना तुला अक्षरशः रस्त्यावर हँगर विकावे लागले. तू डॉक्टरची मुलगी आहेस. तुला खूपच मानसिक त्रास झाला असणार." ती म्हणाली, "तसा त्रासबिस झाला नाही. अडचणी असल्या तरी त्या फेस करण्यातही एक मस्ती होती रे." (वाक्याच्या शेवटी ती नेहमी असा 'रे' जोडते.) बोलता बोलता तिच्या ॲलर्जिक त्रासाचा विषय निघाला. ती म्हणाली, "ॲलोपथी, होमिओपथी सगळं करून झालंय. मानसिक तणाव निर्माण झाला की तो त्रास वाढतो. तेव्हा मी अशा निर्णयाला आले, की आपण

डोक्याला शक्यतो कशाचा त्रास करून घ्यायचा नाही. मूड स्विंग येऊ द्यायचे नाहीत. तसं मी करते."

मनात म्हटलं, 'अशा माणसाच्या सहवासात राहून हे शक्य आहे का ?'

अरुण हा अगदी हाडाचा, विज्ञानचळवळीतला 'विज्ञानप्रसारक' कार्यकर्ता. अंकोलीत टेलिस्कोपनं आकाश त्याच्याबरोबरच बघावं. आमच्या 'मुक्तांगण'च्या मुलांना त्यानं 'हॅम रेडिओचं तंत्र शिकवलं. 'स्लाईड शो'सारखे प्रभावी माध्यम नाही, असं तो म्हणतो. त्यानं अनेक विषयांवर स्लाईड शो केलेत. एकेकाचे हजारो प्रयोग केलेत. युद्धाची त्याला अतिशय तिडीक. गोंदियाजवळच्या बांगलादेश निर्वासितांच्या छावणीत त्यानं काम करताना युद्धाचे भयंकर परिणाम अनुभवले होते. तो म्हणाला, "तिथल्या स्त्रियांची अक्षरशः विक्री व्हायची. तो कैप म्हणजे गोंदियाच्या व्यापाऱ्यांचा कुंटणखानाच होता. युद्धाच्या दुष्परिणामांवर त्याने 'हिरोशिमा' हा स्लाईड शो तयार केला.

सोलापूरला त्यानं विज्ञान कार्यकर्त्यांचा चांगला गट बांधला. साधनसामग्रीसाठी तो अडून बसला नाही. तो म्हणाला, "अरे, रेल्वेस्टेशनवर केवढं विज्ञान शिकता येतं. आम्ही मुलांची ट्रीप घेऊन जायचो. स्टेशनमास्तर, इंजिन ड्रायव्हर, वायरलेस ऑपरेटर्स, सिग्नलमन, आपापल्या क्षेत्रातलं विज्ञान समजावून द्यायचे. त्यांनाच या ट्रीपचं एवढं अप्रूप वाटायचं, की ते सगळ्या मुलांना चहा पाजायचे. पोचवायला यायचे. टेलिफोन एक्स्चेंजमध्ये जायचो. कापडगिरणीत जायचो. स्कूटरच्या वर्कशॉपमध्ये जायचो. गावाबाहेर पडलो, की जमिनीचे खडकाळ, मुरमाड, लाल माती, काळी मातीचे थर दाखवत शिक्षण सुरूच व्हायचं.

लोकविज्ञान संघटनेत मुंबई-पुण्याकडचे काही 'रॅडिकल' लोकही आले. या मंडळींना ही विज्ञान संघटना म्हणजे आपल्या मुख्य संघटनेस कार्यकर्ते मिळविण्याची भरती-केंद्रे वाटू लागली. काहींना आपल्या पक्षाची ती 'फ्रंट' संघटना वाटायला लागली. त्यातून पुढे ओढाताण सुरू झाली. कोंडीत सापडलेल्या वैज्ञानिकांची संघटना, असं अरुणच्या मनातलं, ती स्थापन करतानाच मूळ स्वरूप होतं. त्यात आता नव्या मंडळींना रस नव्हता.

अरुणची अपेक्षा होती की, त्याच्या कर्जाच्या प्रश्नाचा सगळ्यांनी मिळून विचार करावा. तेव्हा या मंडळींनी 'ते प्रश्न वैयक्तिक आहेत. त्यात संघटनेनं लक्ष घालू नये,' अशी भूमिका घेतली. अरुणला हा धक्काच होता. आम्ही गैरव्यवहार केले म्हणून ही आपत्ती आलेली नाही, तर प्रामाणिक राहिलो म्हणून ती आलेली आहे. हे प्रश्न वैयक्तिक कसे होऊ शकतात ? असं त्याचं म्हणणं.

या सगळ्यामुळे संघटनेमधला त्याचा उत्साह कमी होत गेला. (या रँडकल्समधले काही जण मधल्या काळात शिकत गेले, ते आजही अरुणच्या कामात रस घेतात. उरलेले इतके निष्प्रभ झाले, की ते आज काय करताहेत, याचा पत्ताच नाही.)

सोलापूरला त्यांची शाखा चांगली चालू लागली. त्यानं ठरवलं तुम्ही आम्हाला तुमची शाखा म्हणा किंवा म्हणू नका. आम्ही आमच्या हिंमतीवर काम करू. त्याचा संघटना, संस्था, रजिस्ट्रेशन यावरचा विश्वास उडाला. संस्था फार मोठ्या होता कामा नयेतच. चांगल्या कल्पना असतील, त्या क्लिक होणारच. आपण असा प्रयोग करू, की तो 'विरजण' असेल. ते विरजण जास्तीत जास्त चांगलं, अनेक परीक्षांना उतरलेलं करू. विरजण कसं, थोडं पुरतं. ते जर चांगलं असेल तर दही चांगलं घट्ट लागणार. त्यानं दाभोलकरांचा फोटोट्रॉन्सचा प्रयोग अंकोलीला अस्तित्वात आणायचं ठरवलं. एव्हाना तो अयशस्वी लघुउद्योजक, निराश कन्सल्टंट, टेंपोड्रायव्हर, हमाल, फेरीवाला, फॉरीन फंडिंग एजंट, आमट्यांचा कार्यकर्ता, लोकविज्ञान कार्यकर्ता, भारतीय जनविज्ञान जथ्याचा संयोजक अशा अनेक मांडवांखालून जाऊन आलेला होता. वडिलांनी त्याला अंकोलीची जमीन देऊ केली. अरुणनं त्याचं सोलापूरमधलं घर विकलं. घरच्या सगळ्यांनी दागिने विकून शक्य ते सर्व साह्य केलं. सोलापूर, पुण्यातल्या, मुंबईतल्या त्याच्या जिन्हाळ्याच्या, त्याला समजू शकणाऱ्या मित्रांनी मदत केली आणि सोलापूरच्या आतापर्यंतच्या त्याच्या शहरी जीवनाला त्याने रामराम ठोकला आणि अंकोलीला येऊन तो दाखल झाला.

बोलून तो दमला. बाहेर पाहिलं तर पूर्ण अंधार पडला होता. नऊ वाजले होते. सुमंगलनं जेवण तयार ठेवलं होतं. दोघंही भूतकाळात जाऊन आल्यानं अंतर्मुख झाले होते. मीही सुत्र झालो होतो. अरुण म्हणाला तसं, शेती ही स्केअर फुटात न मोजता घनफुटात मोजायची आणि तीही जशी जमिनीवर मोजायची, तशी जमिनीखालीही. अरुणच्या बाबतीतही माझं तसंच झालं होतं. जमिनीवरचा अरुण आधी दिसला होता. आजच्या दुपारपासूनच्या बोलण्यातून तो जमिनीखालचाही दिसू लागला होता.

जेवून बाहेर आलो. चंद्राभोवती खळं पडलेलं होतं. मी म्हणालो, "किती छान खळं पडलंय बघा !"

तो म्हणाला, "अरेरे, आता शेवटच्या पावसाची आशा संपली."

"का ?"

"खळं दिसलं, की समजायचं मॉन्सून संपला." त्यानं सुमंगललाही हाक मारून खळं दाखवलं. गेले दोनचार दिवस तो पावसाची खूपच वाट पाहत होता.

म्हणाला होता, "आमच्या प्रकल्पाच्या तयारीचे एकूण पाच वर्षांतले पंधरा हंगाम. त्यातले पहिले तीन कोरडे गेले. कसं व्हायचं ?"

"पण आता विहिरीला पाणी आहे ना ?"

"नवीन लहान-लहान रोपं आहेत. त्यांना वरचा पाऊस, दमटपणा लागतो. खालून कितीही पाणी दिलं, तरी वरनं उन्हाचा कडाका असेल, तर कशी टिकणार ती ? आपण दुपारी दोन तास फिरलो, तरी किती हैराण झालो. चाळीस डिग्री ऊन दोनतीन तास म्हटलं तरी केवढी उष्णता निर्माण करतं. ही कोवळी रोपं कशी टिकाव धरणार ? आता सगळ्या रोपांभोवती काटक्या लावून बारदानं बांधायला पाहिजेत."

मधेच विचारलं, "कुणी आपल्याला फायनान्स करू शकेल का ? कारण हा सगळा प्रयोग प्राथमिक अवस्थेत आहे. हजारो रोपं विकत घेऊन लावायचीत. पाइपलाईन टाकायचीय. प्रयोग करायचेत. पहिल्या पाच वर्षांनंतर स्वरूप येणार; पण तोपर्यंत टिकाव कसा धरायचा ? हे काम संस्था म्हणून रजिस्टर केलेलं नसल्यानं ग्रँट किंवा इतर मदत मिळण्याचा प्रश्नच नाही."

"मी काय करणार ?"

तो म्हणाला, "जाऊ दे, बघू काही तरी."

मी परतणार त्या पहाटे भूकंप. उमरगा, किल्लारी तिथून फार लांब नाही. त्या धक्क्यावरून तो म्हणाला, "हे फारच भयंकर घडलं असणार !"

माझी गाडी सकाळी सव्वासातला होती. मला कणसं आवडली होती, हे लक्षात ठेवून जाधव सकाळीच शेतात जाऊन कणसं घेऊन आले होते आणि भाजत बसले होते. तिथं एकदोन कणसं खाऊन निघालो. फाटकाशी निरोप घेताना परत ते धावत आले आणि गरम गरम कणीस हातात दिलं आणि म्हणाले, "आता संक्रांतीला हुरडा खायला या."

एस. टी. साठी रोडवर येऊन थांबलो.

अरुणच्या आंदोलनामुळे एस. टी. नक्की थांबणार याची खात्री होतीच. खूप बोलल्यामुळे तात्पुरते तरी माझे प्रश्न संपले होते. भूकंपाने डोकं आतून हललं होतं. (अनर्थाचे स्वरूप नंतर कळायचे होते) अरुणची सकाळची उदासी कमी होत चालली होती.

म्हणाला, "माझा आणि धोंडे सरांचा पुढच्या वर्षीचा कार्यक्रम कुठला, हे माहीत आहे का ?"

"नाही बुवा."

“परवा मेधा पाटकरच्या आत्मसमर्पण आंदोलनापासून आम्ही विचार करीत होतो, की यात आपण काय करू शकतो ? आम्ही ठरवलंय, धरण बांधा तुम्ही, पण आम्ही धरणात पाणीच येऊ देणार नाही.”

“म्हणजे ?”

“उत्तरावरच्या जमिनीचे कांटूर्स काढायचे. छोटे जमिनीलगत बांध घालायचे. झाडं लावायची. पाणी तिथंच जिरवू. एक थेंब खाली येऊ देणार नाही. हेच आमचं आंदोलन.”

“अरे पण तो एरिया केवढा आहे, तुम्ही किती कव्हर करणार ?”

“अरे काय अशक्य आहे ? आपलं बघायचं स्केल मोठंच पाहिजे. त्यातलं सगळं जमणार नाही, पण मुळात स्केलच कमी घेतलं, तर काहीच जमणार नाही आणि हे खरोखरच शक्य आहे. धोंडे सरांचा कांटूर मार्कर म्हणजे एक पाण्याची नळी आणि दोन पट्ट्या आहेत. कुठलाही, आकडे वाचू शकणारा चौथी पासही तो वापरू शकतो. सगळ्या आदिवासींना आपण दोन तासांत ट्रेनिंग देऊ शकतो. सगळे कामाला लागले, तर काय अशक्य आहे ? गांधीजींचा चरखा जसा होता ना, तसा कांटूर मार्कर होईल. आम्ही काय करतोय ? सूत काततोय. किंवा मीठ बनवतोय. तसंच आम्ही कांटूर काढून गवत लावतोय. हा गुन्हा आहे का ? अरे, ठिणगीसारखं पसरेल सगळीकडं हे आंदोलन.” मेधाच्या आंदोलनाला ही नवीन दिशा ठरेल, हे मनातनं मला मान्यच करावं लागलं. अरुण काय, धोंडे सर काय; ही माणसं स्वतः अडचणीत, कोंडीत असताना दुसऱ्या आंदोलनाला मदत करण्याचा हा उत्साह आणतात कुठून ?

या घनचक्र माणसाला मी सलामच केला.

अरुणनं मला अनेक दृष्टींनी निरुत्तर केलं, तसं कुणी केलं नसेल. माझ्या या मुक्कामात एकदा तो म्हणाला, “तू का राहायला येत नाहीस इथं ?”

मी गडबडलो. सुमंगल म्हणाली, “खरंच या, खूप मजा येईल.”

तो म्हणाला, “तुझं वूड स्क्लप्पर, ओरिगामी, बासरी, चित्रं... सगळ्याला भरपूर वेळ मिळेल इथं. साधनांची काही कमतरता नाही, हे पाहतो आहेसच इथं.”

मी ? आणि पुणं सोडू ? छे, छे ! कल्पनाही करू शकत नव्हतो. पण तसं उघड बोलूही शकत नव्हतो.

“अरे, काय ठेवलंय पुण्यात ? या दंगली, बाँबस्फोट, झोपडपट्ट्या, बापरे ! ही शहरं आता आपण ‘ऑप्शन’लाच टाकली पाहिजेत.” पुढचे त्याचे युक्तिवाद मला ठाऊक होतेच. त्याला निरुत्तर करण्यासाठी म्हणालो, “अरे आमचं मुक्तांगणचं व्यसनमुक्तीचे काम आहे तिथं. ते कसं सोडून येता येईल ?”

“अरे, या विकृतीसुद्धा या लुटारू, कन्ड्युमर व्यवस्थेनंच आलेल्या आहेत. त्या पडायला आलेल्या भिंतीला कशाला लिंपत बसलाय ? मरू दे ना त्यांना. किती काळ लिंपत बसणार ?”

आमच्या ‘मानवतावादी’ कामाचा त्यानं सगळा पायाच काढून घेतला. त्याचं म्हणणं एकांगी होतंय, हे समजत होतं. कुठलीही व्यवस्था ‘फूल पूफ’ नसते, माणसं आणि त्यांची नाती ही सतत बदलणारी, प्रश्न निर्माण करणारी असतात. अशा वसाहतीतही माणसामाणसांतले संबंध चांगले असणं, ही घडवून आणावी लागणारीच बाब आहे. पण त्याची आताची भूमिका आक्रमक, उत्साही, विक्रेत्याची असल्यामुळे तो असं म्हणत असणार, हेही समजत होतं.

पण तरीही प्रश्न उरत होताच. माझं या शहरात राहण्याला आणि त्याच्या भाषेत ‘निरागसते’ने ऊर्जेची उधळपट्टी करण्याला काय समर्थन होतं ? मंडईत जाऊन हिरवीगार भाजी मी आणणार होतो, कित्येक टन पाणी लागणारं एक लिटर दूध आम्ही घेतच राहणार होतो. आजपर्यंत मी म्हणायचो, मी जाणून बुजून कुणावर अन्याय केलेला नाही. आता अरुणनं जे विश्वरूप दाखवलं त्यामुळे आता असं म्हणू शकणार नव्हतो. त्याचबरोबर पुणंही कसं सोडायचं ? एखाद्या शहरात तुमचा जन्म जातो त्याचं किती तऱ्हेचं नातं जमलेलं असतं. परगावाहून इकडे आलो आणि इथली हवा तिथल्यापेक्षा दूषित असली, तरी या हवेनंच किती बरं वाटतं. इथली माणसं, अगदी त्यातली काही नको वाटणारी असली, तरी शेवटी आपली वाटतात. हे सगळं कसं संपवायचं ? शहराच्या गतीची शरीराला, मनाला सवय झालेली असते, ती क्षणात कशी सोडायची ?

पुण्यात अधूनमधून येता येईल, अशा अंतरावर अशी वसाहत निर्माण झाली तर ? आमची अशीच एक उत्साही मैत्रीण सुमित्रा (भावे) सारखी म्हणते, ‘आपण असंच कुठेतरी जाऊन राहू.’ अरुणचं तिला सांगितल्यापासून तर तिणं उचलच खाल्ली आहे. मी म्हणतो, “अरुणला जशी शेतीतली माहिती आहे, तशी आपल्याला कुठं आहे ?”

“निदान गवत तरी वाढवू शकू. एखादी गाय तरी ठेवू. हळूहळू भाजीपाला लावू. अडलं तर विचारू. त्याच्यासारखं नाही जमलं तर दहा टक्के तरी जमेल. पण इथून बाहेर पडू.”

ते कधी होईल हे माहीत नाही. पण एवढं झालंय, की पूर्वी मी संध्याकाळनंतर घरभर दिवे लावून बसायचो. आता गरजेपुरतेच लावतो. अगदीच अशक्य झालं, तर पंखा लावतो; कारण अरुणाचा ‘इतके टन पाणी गेलं

समुद्रात'चा हिशेब आठवतो. नळ वाहत असला, तर कंटाळा न करता उदून बंद करतो.

चला, हेही धोडं नाही.

अरुणच्या भाषेत 'खड्ड्यात चाललेल्या गाडी'तून उडी मारू ना मारू, पण निदान गाडीतल्या आपल्या जागेवरून तरी उठलं पाहिजे.

(साप्ताहिक सकाळ : १३ नोव्हेंबर १९९३)